

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 5, p. 281-324, October 2012

SON BİN YILDA DOĞU VE BATI MEDENİYETLERİNİN İKTİSADİ YAPILARININ DEĞİŞİMİ ÜZERİNE BİR DENEME

*AN ESSAY ON THE TRANSFORMATION OF ECONOMIC STRUCTURES OF
EASTERN AND WESTERN CIVILIZATIONS IN LAST TEN CENTURIES*

Dr. Osman YALÇIN

Air Force Academy

Abstract

Ottoman Empire, one of the longest ruling empires of the history, has affected its area and the whole world during the timeline of its foundation in 13th century to its ending in 20th century.

Ottoman Empire was always a target for the West due to its mission and continued relationships with the West from its foundation to ending.

Developing Europe has invaded new countries and never gave up the habit of seeing Ottoman Empire as a rival. Ottoman Empire, on the other hand, was far from seeing the early developments in the West. Lately, although, serious developments were taken and tried to close the gap between, the awared hostile powers in the West did not give such an opportunity.

Key Words: the Ottoman Empire- industrial revolution- europe-feudalism- tax farming- Treaty of Baltalimani- capitulation

Öz

Osmanlı Devleti kurulduğu XIII. yüzyıldan sona erdiği XX. asra kadar dönem içinde bölgesini ve tüm dünyayı etkileyen tarihin en uzun ömürlü devletlerinden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti temsil ettiği misyon itibariyle daima Batının hedefi olmuş ve kuruluşundan yıkılıncaya kadar Batı ile ilişkileri devam etmiştir.

Gelişen Avrupa kendine sömürüler edinmiş ve Osmanlı Devleti'ni de önünde bir engel olarak görme alışkanlığını hiç bırakmamıştır. Osmanlı Devleti ise Batıdaki gelişmeleri ilk dönemlerde anlamaktan uzak kalmıştır. Son zamanda ciddi atılımlar yapılmış arada oluşan farkın kapatılması konusunda çalışmalar yapılmışsa da durumun farkında olan Batılı düşman güçler buna fırsat vermemiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu- Sanayi Devrimi-Avrupa-Feodalizm-İltizam-Balta Limanı Antlaşması-Kapitülasyon

1.1. Giriş:

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin küresel güç konumunu kaybederken Avrupa karşısında iktisadi olarak gerileme süreci incelenmiştir. Avrupa'nın, ciddi ekonomik sıkıntılar içindeyken, hızla yükselmesi ve dünyaya tesir etmesi süreci ile Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sorunların değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışma uzun bir kronolojik dönemi içermekle birlikte aslında temelde ne oldu da küresel bir güç olan Osmanlı İmparatorluğu Avrupa karşısında geriledi sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Başka bir ifade ile Avrupa nasıl oldu da krizleri atlatarak dünyayı yönlendiren bir güç haline geldi.

İnsanlık tarihinin son 5000 yıllık sürecinde medeniyet tarihinde önemli güç odakları ortaya çıkmıştır. Çin, Mısır, Mezopotamya uygarlığı, Anadolu'da kurulan Hatti, Hitit Devletleri, Persler, İskender ve Roma İmparatorlukları bu kapsamdadır. 7. Yüzyılda İslamiyet'in gelmesi ile birlikte İslam'ın egemen olduğu geniş coğrafyada büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Avrupa batıdan ve doğudan yeni dinin mensuplarının tesirinde kalmıştır. Bu etkileşim Avrupa'nın henüz bir güç odağı olamadığı, sefaletin pençesinde kıvrandığı, ekonomik olarak dibe vurduğu bir dönemde yaşanmıştır. Avrupa Batısında Endülüslerin doğusunda Türklerin kısılcacında kalırken, bu yapıların zenginliklerinden yararlanmasında ise başarılı olmuştur. XIII. yüzyılda İslam medeniyeti birçok alanda hız kesmiştir. Eğitimli insan yetiştirilememiştir. Bilgi, gelişim ve dönüşüm vasfını koruyamaz hale gelirken, iktisadi zenginlik de bir durgunluğun işaretini vermeye başlamıştır¹.Günümüzde Gülhane Parkında yer alan İslam Eserleri Müzesi başta olmak üzere bir çok müzeyi süsleyen binlerce İslam dünyası orijinli eserler bu gerçeği ifade etmektedir. Oysa geçmiş yüzyıllarda oluşturulan muazzam yapıdan kaynaklanan sinerji Türklerin liderliğini fiilen üstendiği doğu dünyasının bir çok alanda birkaç yüzyıl daha etkisini sürdürmesine imkan vermiştir. Hukuk, siyasal, sosyal ve kültürel yapıyı bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Nitekim Avrupa'da yaşanan mezhep tartışmalarında Osmanlı Devletinin sergilemiş olduğu uzlaşmacı ve hoşgörülü yaklaşım bu sinerjinin devamı niteliğinde olmuştur.

Bilimsel alanda Batıda ve Doğuda yaşananlar siyasal ve iktisadi alanda da benzer özellikler göstermiştir. Akdeniz II. Yüzyılda bir Roma iç denizi olduğu zaman kıyılarda verimli tarım ürünleri Roma'ya akmıştır. Verimsiz toprakların sahipleri bu gelişme karşısında şehirlere akmaya başlamıştır. Geniş alanları yöneten ve gelirleri yüksek olan Roma İmparatorluğu bu kitlelere kale, bina, yol inşaatlarında istihdam etmiş, arenalarda oyalamış, aşevlerinde beslemiş ancak gerileme ile birlikte ekonominin yetersizliği sonucunda şehirlerdeki işsizler sorun olmaya başlamıştır². Roma İmparatorluğu gerilemeye başlamasıyla

¹ Prof. Dr.Ali ARSLAN, Harp Akademileri 2012 KOMKARSU Ders Notları, İstanbul

²Tevfik ÇAVDAR, **İktisat Kılavuzu**, Milliyet Yay.,1972,s.67,68

birlikte devlet görevlilerinin maaşını bile nakit yerine yiyecek, giyecek olarak karşılamak zorunda kalmıştır. Şehirlerde oluşan huzursuz yığınlar ise siyasi otorite tarafından toprağa bağlanmış ve çalıştıkları toprağı terk etmeleri yasaklanmıştır. Ortaçağ boyunca devam eden kölelik sistemi bu şekilde oluşmuştur. Tarım uzun yüzyıllar boyunca ekonominin lokomotif olmaya devam etmiştir. Zira ticaretin ve zanaatın varlığı da tarımın üretimi ile ayakta durabilmiştir³. Batının düşüşü ile birlikte doğunun yükselişi başlamıştır. İslam dünyası IX. yüzyılda Balear Adaları, Korsika, Sardunya ve Sicilya adalarını kadar denizlerde yayılmış ve Akdeniz’i Batıya kapatmışlardı. Akdeniz’in Batı’ya kapanması ticari alanda bir daralmayı beraberinde getirmiştir. VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Floransa, Venedik ve Avrupa’da altın para basımının olmaması ekonomik düşüşün ifadesi olmuştur⁴. Haçlı Seferleri ile Cenevizlere ait bir donanma Antakya’ya doğru açılabilmiş ve denizden yardım götürmeyi başarmıştır. 1097 yılında başlayan bu gelişme Haçlı ordularının Kudüs’ü alması, Urfa ve Antakya’da krallıklar oluşturması ile neticelenirken, bu topraklar tekrar geri alınmıştır. Ne var ki, Akdeniz’deki kesintisiz İslam egemenliği XIII. yüzyılda Avrupalılar lehine bozulmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak Avrupa ticari hayatı genişlemeye başlamıştır⁵. Tam da bu noktada yeni ve zinde bir güç Avrupa’ya karşı yürüyüşe geçmiştir. Bu yürüyüş yüzyıllarca büyük mücadeleler içinde devam etmiş ve ancak kurulan kutsal ittifaklarla IVII. yüzyılda Viyana’da hızı kesilebilmiştir.

1.1. Türklerin Anadolu’ya Yerleşmesi ve İktisadi Sistemi Şekillendirmeleri

Türklerin Anadolu’ya yerleşmeye başladığı dönemlerde; Süryani, Ermeni ve Rumlar mevcut idari yapıya göre Türklerin kurdukları yapıyı çok daha insani ve olumlu bulmuşlardır. Bu nedenle Türklerin Anadolu’ya yönelişi bir istila hareketi olarak görülmemiştir. Şüphesiz Bizans imparatorları tarafından, Rumların XI. yüzyılın başından itibaren Trakya taraflarına yönlendirmesi Anadolu’nun ıssızlaşmasına neden olurken Türklerin bölgeye gelişleri önemli bir boşluğu doldurmuştur. Türkler son 3.000 yılda muhtelif zamanlarda Anadolu’da bulunmuşlardır. Orta Asya’da X. yüzyılda başlayan hareketlenme sonrasında öncelikle Türkmenler Çağrı Bey’in 1016-1021 yılları arasında yaptığı keşif hareketinden çok önce bölgeye yönelmiş bulunuyordu⁶.

Türklerin Anadolu’da görünmeleri yalnız bu bölgede yaşayan siyasal yapı ile sınırlı kalmamış, bir taraftan tüm Ortadoğu ve Kafkas halkları ile temasta bulunulurken diğer taraftan Avrupalılar ile çok yönlü ilişkiler başlamıştır. İnsanlık tarih bu coğrafyada yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu etkileşim aynı zamanda askeri yapılar bakımından da ayrı bir ehemmiyete haizdir. Bugün gelişmiş ülkelerin harekât doktrinlerinde yer alan ve modern askerliğin temel prensiplerinde önemli bir yere sahip bulunan asimetrik savaş, etki odaklı harekât gibi birçok harekât nev’ini Türkler, Anadolu’yu vatanlaştırmada icra etmişlerdir. Zira bir taraftan Bizans siyasal düzeni ile mücadele ederken diğer taraftan Haçlı orduları ve bölgesel diğer Müslüman otoriteler ile karşı karşıya gelinmiştir. Sayıları yüz binleri bulan askeri güce karşı on binlerle ifade edilen güçle mücadele etmek büyük bir stratejiyi ve öngörüü gerektirmekteydi. Nitekim Birinci Haçlı Seferi’ndeki yüksek performansı sonrasında

³ ÇAVDAR, İkt.Klavz,s.69-72

⁴ Henri PİRENNE, Çev.Şadan KARADENİZ, **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**,

4. Baskı,İletişim Yayınları, İstanbul,s.30,34,35

⁵PİRENNE, a.g.e., s.74

⁶Muharrem KESİK, **At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş**, Timaş Yay.,İstanbul,2011.s.41

Malatya'ya yönelen Sultan I. Kılıçaslan'ın başkenti 6 Mayıs 1097'de Bizans-Haçlı dayanışması ile kuşatılmıştır⁷. Bu gelişme, her an harp halinin yaşandığı coğrafyada uzun yıllar süren mücadelenin de habercisi olmuştur. Türkler bu gelişmeden sonra Anadolu'da siyasal birgüç olabilmek için bir çok devletle ve kendi aralarında uzun süren savaşlar yapmak zorunda kalmıştır. Yapılan savaşlar Türklere olumsuz olarak yansıyan en önemli yönü nüfuslarının az olması nedeniyle sayısal açıdan daha az asker bulabilmeleri olmuştur. Bu nedenle az askerle büyük orduları yanme stratejisinin önemli uygulama sahasından biri Anadolu olurken uygulatıcı aktörlerinden en önelileri de Türkler olmuştur. Bu bakımdan bugün prensipleri heceletilmeye çalışılan birçok harp yönteminin uygulaması bin yıl önce bizzat Anadolu'da Türkler tarafından tatbik edilmiştir.

Batı dünyası, Türklerin Anadolu kapılarında görülmesi ile birlikte bu durumdan ciddi rahatsızlık duymaya başlamıştır. 1071 Malazgirt Zaferi ve sonrasında yaşananlara karşı 1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri bu rahatsızlığın eyleme dönüştürülme safhası olmuştur. Bizans Devleti de, sınırlarında güçlü bir Türk Devleti olarak yükselen Selçuklu Devleti ve bilahare Osmanlı Devleti'nden daima rahatsızlık duymuştur.

Batı'da 1000'li yıllarda başlayan değişim kırsal ve kentsel bir yapılanmayı oluşturmaya yönelirken, Anadolu'da Bizans yönetiminin kurmuş olduğu toprak sistemi halkın ekonomik alanda aşırı vergilendirme nedeniyle huzursuz olmasına ve iktisadi olarak güçsüzleşmesine neden olmuştur. Türkler, Anadolu'da egemen olduktan sonra feodal vergileri ortadan kaldırarak kişisel bir vergi olan cizye ile yetinmeye çalışmaları iktisadi hayata canlılık getirmiştir⁸. Göktürklerden itibaren yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkler, Anadolu'da göçebe yaşayan bir kesimi oluşturmakla birlikte yerleşik hayata da geçerek kentsel yaşamın önemli unsuru haline gelmişlerdir⁹. Osmanlı döneminde halkın askeriler, şehirliler ve köylüler olarak sınıflandırılması bu geleneğin devamıdır¹⁰. Bu durum Osmanlı erken dönem iktisadi hayatına esas teşkil ederken, aynı dönemde Avrupa'da kentsoyluların oluşmaya başlamasının paralelliği düşündürücüdür.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ile birlikte yerli unsurlar ile ortak bir yaşamın kurulması başarılıdır. Yerel unsurlar yeni yönetici statünün içinde yer almaya ve Türklerle uyumlu bir yaşamı oluşturmaya istekli olmuşlardır. Bu durumun bir sonucu olarak "iğdiş" adı verilen sosyal bir olgu oluşmuş ve zaman içinde varlığına ihtiyaç kalmadığından kaybolmuştur¹¹. İğdişlik Anadolu Selçuklularına dair bir kavram yerliler ile Türk erkeklerin evliliğinden oluşan yeni sosyal yapının tanımlanmasında kullanıldığı gibi idari görevi olan ve günümüz muhtar ya da belediye başkanı görevi benzeri işleri yapan bir unvan olarak da kullanılmıştır. Türkler, Anadolu'da Bizans ve Haçlı savaşları sebebiyle ıssızlaşan yerlere aynı zamanda nüfusu fazla olan (Menderes'ten-Akşehir örneği) yerlerden Hıristiyan halkı iskan ederek bölgenin iktisaden kalkınmasına özen göstermişlerdir. Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ın, "Biz bu tehcir ettiğimiz insanları esir yapacak değiliz; onlar da çiftliklerinde bizim için çalışacaklar yani istihsal yapıp vergi ödeyecekler." İfadesi kaynaklarda yer almaktadır¹².

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ Savaşı'nı kaybetmesi ile iktisadi hayatta da önemli bir değişim yaşanmak zorunda kalmıştır. Moğol İlhanı atanarak Selçuklu maliyesini kontrol etmeye başlamıştır. Moğol müdahalesi sonrasında hukuki alt yapı da

⁷ KESİK, a.g.e., s.180,181

⁸ TİMUR, a.g.e., s.73,88

⁹ TİMUR, a.g.e., s.72,73

¹⁰ AKDAĞ, a.g.e.,C-2 s.80

¹¹ TİMUR, a.g.e., s.78, Ankara, 1996, s.681-693'e ve

[http://www.turktoresi.com/viewtopic.php\(09.09.2012\)bakilabilir](http://www.turktoresi.com/viewtopic.php(09.09.2012)bakilabilir).

¹² TİMUR, a.g.e., s.8-89

bozulmuş olduğundan Türk idareciler Moğol idarecileri memnun edebilmek maksadıyla Selçuklu hükümdarına bile saygısızlık yapabilmekte, rüşvet ve hediyeler ile Moğolları memnun etmeye çalışmaktaydılar¹³. XIII. yüzyılda devletin otoritesi her tarafta zedelenmiş, güçlü kişilikler hukuka uygun olmayan yöntemlerle iktisadi hayatı da etkilemeye başlamışlardı. Bu dönemde Moğollar ile işbirliği yapanlar devletin etkinliğini her geçen gün biraz daha azaltırken, Anadolu'da kurulmuş bulunan sosyal ve iktisadi hayatı da baltalamaktaydı. Vezir Muineddin Pervane, Niğde'de uygulamış olduğu vergi adaletsizliği karşısında Sultan'ın halka destek çıkan tavrı karşısında Moğollarla işbirliği yapmış ve Sultan'ın Moğollara karşı Şamlılar ile işbirliği yaptığı iftirasıyla Moğolları harekete geçirebilmiştir. Moğollar bu ihbar üzerine süratle harekete geçerek Sultan'ı cezalandırmak istemişlerdir. Sultan Rükneddin'in Moğol Serdarı ve Vezir Muineddin Pervane'nin adamları tarafından davet edildiği bir ziyafet sonrasında dövülerek öldürülmesi bu alanda önemli bir örnektir¹⁴. Moğolların bu ve benzeri durumlarda Anadolu'ya yönelmeleri yalnız özel sorunu çözmekle kalmamakta, halkın birikimlerinin yağmalanması ile sonuçlanmaktaydı¹⁵.

Selçuklularda şekillenen önemli bir sosyal yapı ve önemli bir güç unsuru olan sosyal yapının korunmasında ve dönemin teknolojik alt yapısını korumakta ayrı bir ehemmiyeti olan loncalardı. Vergileri, siyasal ağırlıkları ve kentsel yaşamın vazgeçilmezliği ile siyasal irade ile yerel otoritelerden destek görmekteydiler. Loncalar paylaşımın adaletini sağlayan, meslek erbabını yetiştiren ham malzemeleri planlayan, rekabeti önleyen ve üyeler arasında ahengi sağlayan el yeteneklerinin hünerini gösterdiği bir dönemdi¹⁶. Selçuklu'dan intikal eden Lonca sisteminin; rekabetin ortaya çıkması ve üretim fazlası verilmesini engellemesi, feodal yapı ve kapitalist yapının sürecini Türk toplumunda yaşatmayan bir sosyal olgu olmuştur.

1.2. Avrupa'da Feodal Düzenin Oluşumu

Roma'nın gerilemesi ile İngiltere, Fransa ve İspanya gibi eski Roma sömürgeleri de V-X. yüzyıllarda gerilemiştir¹⁷. Avrupa'da ise X-XII. yüzyıllarda tarım alanları genişlemiştir. Nüfus artışıyla birlikte tarım alanlarının genişletilmesi için bataklıkların kurutulması ve ormanların açılması üretim patlaması yaşanmıştır. Feodal beyler toprağın sahibi olduğundan zamanla serflerin yükünü artırmak için kararlar almışlardı. Ancak hali kalmayan köylüler bölgeleri terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁸. Bu dönemde toprak merkezli ekonomi Avrupa'da ve Türklerin uygulamalarına göre bazı farklar bulunuyordu. Avrupa feodal düzeninde toprağın sahibi beylerdi ve kendi arazilerinde istedikleri gibi davranmakta ve serfleri yaşam standartları bakımından mutlu edememekteydiler. Oysa Osmanlı Devleti'nde toprak devletin olduğundan bölünme olmamaktadır ve işletenler karşılığında belirli vergi ödemek suretiyle daha ileri bir yapıya sahiptiler. Temelde Avrupa'da tarımın çöküşü ile Osmanlıda tarımın gerilemesi mantıklı bir benzerlik göstermektedir. Bu süreç Avrupa'da XIV. yüzyılda önemini kaybederken Osmanlıda XVI. yüzyılda çökmüştür¹⁹.

¹³ Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1(1243-1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul,1995,s.59

¹⁴ AKDAĞ, *a.g.e.*,C-1 s.62,63,167

¹⁵ AKDAĞ, *a.g.e.*,C-1 s.67

¹⁶ PAMUK, *a.g.e.*,s.54-56

¹⁷ ROSENBERG- BİRDZELL,*a.g.e.*,s.36

¹⁸ PAMUK, *a.g.e.*,s.

¹⁹ PAMUK, *a.g.e.*,s.110,1111

Avrupa'da 1000'li yıllar önemli bir dönüşüme sahne olmuştur. Arazi kazanımları ve tarım alanlarının genişlediği bir dönem olmuştur²⁰. 1096-1270 yılları arasında düzenlenen Haçlı Seferleri ile Avrupalılar doğuyu daha yakından tanıma imkânı bulurken, doğu dünyası da gelecek yüzyıllarda en fazla mücadele edecekleri bir coğrafyanın insan unsuru ile karşılaşmış bulunuyordu. Bu dönemde Türklerin egemenliği altında yaşayan ve Batının parçası olan topluluklar yüzyıllarca ahenk içinde yaşarken, Batı bünyesinde Türklerin veya Müslüman bir toplumun ahenk içinde yaşaması söz konusu olmamıştır. Bu sebeple Batının yükselişini anlama, değerlendirme ve takip etmede bir takım güçlükler ve öngörülebilirlik konusunda fırsatlar elde edilememiştir. XIII. yüzyıl Batı'da askeri statüde şövalyelerin zirvede olduğu bir dönem olmuştur. Köleliğe yakın bir bağımlılığın ifadesi olan "miles" in çocuğu olan şövalyeliğe feodal beyler silah sektörünü de elinde tutan bir otorite durumuna gelmiştir. Başlangıcın köle askerleri giderek toplumun en yüce tabakası haline gelmiştir²¹. XII. yüzyılda Büyük Senyörler ve krallar şövalye olmakla gururlanmışlardır. Bu süreç sonunda şövalye, Avrupalı toplumsal statüde önemli ve belirleyici bir güç olmuştur²². Bu gücün ruhanileşmesi ve yücelmesinde önemli unsurlardan biri şüphesiz ki, iktisadi yayılmacılığın muhafızlığını yapan ama dinsel olarak kutsanan Haçlı Seferlerinin ruhu olmuştur. Batı dünyasında XII. yüzyılda iktisadi alanda önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Kırsal kesimde feodal düzen oluşurken Batıda kentsel uygarlık oluşmaya başlamıştır. Bu durum doğal olarak zenginlik, iktidar ve zihni alışkanlıkların kent merkezli yapılanmaya başlamasına zemin oluşturmuştur²³. Bu yapılanma ile ortaçağın laik ve mistik kentsoyluları iki önemli dönüşümün habercisi oluşlardır. Laik düşüncenin ürünü olan Rönesans ile dinsel gizemciliğin meydana getirdiği Reform hareketi bu yapılanma üzerinde yükselmiştir²⁴.

1.3. Osmanlı Devleti'nde XIV-XVII. Yüzyıllarda İktisadi Sistemi

Anadolu'ya hâkim olan Türklerin XIV. yüzyıldan itibaren, Avrupa kıtasına yayılması Avrupa için tehdit olarak algılanmıştır. Niğbolu, Kosova, Varna Savaşları bu tehdit algılamasının sonucu olarak yapılmıştır. Osmanlı Devleti, güçlü olduğu dönemlerde kendisine yönelen bu saldırıları kırmayı başarmıştır. Ne var ki II. Viyana Kuşatması sonrasında Batı dünyası ilk defa Türkleri yenebileceğine inanmaya başlamış ve tedricen saldırı durumuna geçmiştir. Viyana bozgunu sonrası güç dengesi Avrupa'ya geçmeye başlamıştır²⁵.

Osmanlı Devleti XIV. yüzyılın başlarında Selçuklu modeli esas alınarak yapılan bir siyasal sistem olarak ortaya çıkmıştır. Esasen 1071 sonrasında Anadolu'da kurulan devlet düzeninin devam ettiği yalnız hanedanların değiştiğini söylemek mümkündür²⁶. Bu durum Türk kültüründe önemli bir yeri olan devlette devamlılık esasına uygun bir durumdur.

XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunun yaklaşık % 90'ı kırsal kesimde yaşamaktaydı. Toplumun yaklaşık % 10'u ise genel olarak lonca teşkilatı içinde yapılanmış olan esnaftan oluşmaktaydı. Yönetimde yer alan unsurlar askeri elitler, din, eğitim ve yargı işlerine bakan ulema bulunuyordu²⁷. Askeri elit sınıfının en önemli unsuru olan kapıkulu birlikleri genel olarak Türklerin dışından karşılanmıştır. Fethedilen yerlerden 8-18 yaş arası

²⁰ DUBY, a.g.e., s.127

²¹ Georges DUBY, Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, **Ortaçağ İnsanları ve Kültürü**, İmge Yayınları, Ankara, 1990, s.13,72

²² DUBY, a.g.e., s.157

²³ DUBY, a.g.e., s.216

²⁴ PİRENNE, a.g.e., s.177

²⁵ Fernand GRENARD, **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, (Çev.Orhan YÜKSEL) M.E.B. Yay., İstanbul, 1992, s.80-82

²⁶ Taner TIMUR, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Yay., 4.Baskı, Ankara, 2001, s.99

²⁷ PAMUK, a.g.e.,s.32

gençlerin beşte birinin toplanması ile oluşturulan bir kaynaktan meydana gelmiştir. Buradan yükselen bir takım Osmanlı Paşası komutanlık yaptığı dönemlerde de ailesi ile bağlantısını sürdürmüştür. Sefer sırasında sefer yolunu değiştirerek ailesini ve ait olduğu bölgeyi ziyaret edenler olmuştur²⁸. Devşirmelerin yaş ortalaması 15,3 olarak tespit edilmiştir²⁹. Esasen ikbal arayışında olanlar için Osmanlı Devlet idaresi oldukça cazip imkânlar sunmaktaydı. Bu durumun bir sonucu olarak devletin üst kademesinde yer alan vezirler yoğun olarak devşirme sisteminden beslenmekteydi. Buradan bütün vezirlerin devşirme olduğu gibi bir anlam çıkmamalıdır. Bu sistem merkezi yapının güçlenmesine ve devlet içinde “saray aristokrasi”sinin oluşmasını sağlarken, Selçuklulardan beri devam güçlü ailelerin durumu değişmeye başlamış ve yönetimde dengeler yeni oluşmaya başlayan devşirme sistemi lehine değişmiştir³⁰. Bu durumun bir sonucu olarak günümüzde bir takım Osmanlı sadrazamları ve üst seviye komutanlarının icraatları sorgulanmakta ve kasıtlı davranışlar sergiledikleri iddia edilmektedir. Osmanlı Devleti egemen olduğu geniş coğrafya içinde en zeki ve yetenekli insanları kendi sistemi içinde değerlendirmiş ve bu insanlardan yararlanmasını bilmiştir. Bu durum günümüzde beyin göçü olarak bilinen ve gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkelerin beyinlerinin gönüllü olarak Amerika’da ve Batı’ya katma değer üretmesine oldukça benzerlik göstermektedir.

Anadolu’nun kırsal kesiminin Türklerle meskûn olması ile birlikte tarımda bir gelişme yaşanmış, üretimin bir kısmı kurulan pazarlarda satılarak ticari hayat sürdürülmüştür. Köylülerin ortalama 150 dönüm civarında çiftliği bulunmakta ve bir çift öküz ile nadasa bırakılan topraklar çıkarıldığında yıllık 50-70 dönüm araziye işleyerek tarımın esasını oluşturmaktaydılar³¹. Bazı yerlerde bu miktar 300 dönüme kadar yükselebilmekteydi. Arazinin verimsizliğine göre miktar artmaktaydı³². Bu alandan ortalama 3-4 ton ürün alınmaktaydı. Bu ürünün 1000-150 kg.’ı vergi olarak verilmekteydi. Vergi oranı her yerde gelirin oranına göre değişebilmekteydi. Avrupalı bazı tüccarlar da bu pazarlarda mal toplamış ve ülkesine göndermiştir. Ne var ki, bu satış dönemin şartları gereği sınırlıydı. Üretimin oranı o dönemlerde bire altı olarak gerçekleşmekteydi³³. Osmanlı üreticisi vergilendirmede farklı isimler altında ödeme yapmaktaydı. Bunlar; Sipahi tarafından toplanan, toprağa ve haneye bağlı vergiler ve yükümlülükler, üretim üzerinden alınan vergiler, angarya (zorunlu emek hizmetleri) ve devletin topladığı olağanüstü vergilerdir³⁴. Tımar düzeni dışında devletin genişlemesi ile elde ettiği bazı yerlerde mevcut düzeni benimsemesi, sonucu olarak ortaya çıkan; İikili ve çift başlı mülkiyet, tam özel mülkiyet, vakıflar ve miri haslar bulunuyordu³⁵.

Osmanlı tarımın çöküşü kendini piyasada da göstermiştir. Gümüş akçe Osmanlı para düzeninde temel hesap birimidir³⁶. XVI. yüzyılın ilk yarısında akçe değeri % 50 değer kaybı yaşamıştır. 100 dirhem gümüşten 336 akçe kesilirken bu miktar 450 akçeye kadar

²⁸ PAMUK, a.g.e.,s.34

²⁹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Devşirme> (09.09.2012)

³⁰ TİMUR, a.g.e.,s.112,113

³¹ PAMUK, a.g.e.,s.41

³² TİMUR, a.g.e., s.228

³³ PAMUK, a.g.e.,s.37-39

³⁴ PAMUK, a.g.e.,s.42-45

³⁵ PAMUK, a.g.e.,s.48-50

³⁶ Şevket PAMUK, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1999,s.77

yükselmiştir³⁷. Denge döneminde 60 akçe olan bir altın dengenin bozulduğu dönemlerde 100 akçeye kadar yükselmiştir³⁸. Osmanlı'nın iktisadi sisteminin temeli; tarihçi Neşri, Prof.Dr.Fuat Köprülü ve Gibbons'un birbirine yakın olan görüşlerine göre toprağın mülkiyetinin kullanıcıdan ziyade toprağın işletilmesi ve verimliliğin sağlanması üzerine inşa edilmiştir. Burada işleten kişiler hukuki haklarına ve sorumluluklarına uyduğu sürece devlet tarafından korunmakta ve haklarına müdahil olunmamaktaydı. Bu bakımdan Avrupa'nın feodal yapısına göre daha kurallı ve inisiyatifin işletende sınırlı olduğu bir sistemi kapsamaktaydı³⁹.

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik olarak dengeleri sağlamakta sorun yaşamaya başlamıştır. Trabzon Valisi Şehzade Selim 1507 yılında zenginlerden borç alarak vilayetindeki faaliyetlerini yürütebilirken, saltanatı döneminde hazinenin zenginliğini O'nun ihtiyatı olarak görmek gerekir. Oğlu Kanuni döneminde Avrupa'nın her tarafında Türk rüzgârının estiği bir dönemde bile İstanbul maliyesi açıklarını kapatabilmek için akla gelecek her türlü yola başvuruyordu. 1537'de Anadolu'ya peş peşe yazılan yazılarda iktâ'ların vergilerinin bir an evvel bekletilmeden gönderilmesi talebi devletin ihtiyaçlarının ve yetersiz mali kaynakların bilinmesi bakımından önemlidir⁴⁰. Bir örnekleme bakımından Türk halkının her zaman önemli bir besin maddesi olan ekmeğin pahalılaşıma süreci de önemli bir mukayese fırsatı vermektedir. 1460'da bir akçeye 2400 gram ekmeğin alınabilirken bu rakamlar; 1490'da 2240 gram, 1500'de 1280 gram, 1520'de 1600 gram, 1540'da 2400 gram, 1550'de 2240 gram ve 1560'da 1920 gram olmuştur. Şeker satışında da benzer bir süreç yaşanmıştır. 1460'da 17 birim olan şeker, 1560'da 26-29 birim/akçe olmuştur. Altın florin 1460'da 40 akçe, 1540'da 60 akçe olmuştur⁴¹.

Üretimin genel olarak tarıma dayandığı XV. ve XVI. yüzyıllarda en önemli mesele tarımdan elde edilen gelirlerin bir kısmının alınmasıydı. Paranın kısıtlı olduğu bir dönemde bu metotla ticari hayatın canlanması önem arz etmekteydi. Osmanlı Devleti bu süreci yürütebilmek için tımar sistemini kendi ihtiyaçlarını da katarak geliştirmiştir⁴². Kanuni Sulan Süleyman'ın ilk yıllarında irili ufaklı 40.000 tımar bulunuyordu. Tımar sahipleri gelirlerinin bir kısmını kendilerine aldıktan sonra belirlenen standartlar içerisinde asker beslemeleri ve harbe hazırlamaları gerekiyordu. Bu askerler tımarlı sipahi olarak anılmaktaydı ve miktarları Kanuni döneminde 70-80 bine çıkmakta sonraki yıllarda bu sayı 200.000 kişiye kadar çıkmaktaydı. Bu dönemde maaşlı kapıkulu askeri sayısı ise 35.000-40.000 civarındaydı⁴³. Bu dönemde 537 milyon akçelik gelirin yarısından fazlası Sultan'ın kalan kısım ise %12 vakıflar ile diğer kısımları tımarlı sipahiler kullanılmaktaydı⁴⁴. Devletin bir savaşta hazineden masraf etmeden 100.000 silahlı orduyu seferber etmesi dönemin önemli bir başarısıydı. Aynı dönemde Avrupa'da da tarıma dayalı feodal düzen sürmekteydi. Avrupa bölünmüşlüğü'nün sonucu olarak güçlü ordular çıkaramazken, Osmanlı merkezi ve bütüncül yapısı ile güçlü orduları hazırlamayı başarmıştır. Bu tarihlerde Avrupa ise feodalizmin çöküşünü yaşamaya başlamıştır. Köylüler XVII.-XIX. yüzyıllar arasında tedricen topraksızlaşmış ve farklı işler yapmaya mecbur kalmışlardır⁴⁵. Devlet sıkışan köylünün vergisini artırdığında derebeyleri kiralari azaltılan vergi oranında artırmak suretiyle köylüye soluk aldırılmayı başarmıştır⁴⁶.

³⁷ AKDAĞ, a.g.e.,C-2 s.279

³⁸ ÇAVDAR, İkt.Klavz,s.91

³⁹ TİMUR, a.g.e.,s.108-110

⁴⁰ AKDAĞ, a.g.e.,C-2 s.291-295

⁴¹ AKDAĞ, a.g.e.,C-2 s.302-303

⁴² Tefvik ÇAVDAR, **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökleri**, Köz Yay., İstanbul,1974,s.50-54

⁴³ ÇAVDAR, İkt.Klavz,s.92,93;TİMUR, a.g.e.,s.219-222; PAMUK, a.g.e.,s.40,41

⁴⁴ ÇAVDAR, İkt.Klavz,s.93

⁴⁵ MOOORE, a.g.e., s.105-107

⁴⁶ MOOORE, a.g.e., s.135

Rekabetçi dönüşümü sağlayan Batı endüstriyel alanda gelişip, seri üretim ile daha çok üretme, daha çok kazanma ve yeni pazar arayışlarına girme mücadelesi verirken, dönemin gerisinde kalan lonca sistemi yapısını yeni dinamizm ve algı değişikliği ile rekabete dönüştürememiştir. Esasen Batı ile yol ayrımını tetikleyen önemli unsurlardan biri bu durum olmuştur. Fransa’da; 1639, 1662, 1664, 1670, 1675 ve 1675 yıllarında köylü ayaklanmaları çıkmıştır. Feodal düzenden memnun olmayan köylülerin sayısı giderek artarken bazı yerlerde topraksız köylü oranı %70’lere yükselmiştir. Feodal beyler elde ettikleri arazilerde “Çitleme Hareketi”nin gelişmesine çalışırken, toprakların eski sahipleri de şehirlerde düzensiz bir hayat yaşamaya ve modern şehir yaşantısının önemli bir parçası olmaya başlamışlardır. Çitleme hareketi feodal beylere daha çok kar sağlarken köylüleri ortak arazi ile serbest arazilerden uzaklaştırması nedeniyle kısıtlı bir alana mahkûm etmiştir. Diğer taraftan bağımsız köylülük zaman içinde varlığını kaybetmiştir⁴⁷. Avrupa bu süreçte tarımda önemli bir dönüşüm geçirir. Topraklar birleştirilir, çitleme ile sınırların çevrilmesi ve yün elde edilmesinde yüksek üretim ve tarım alanlarının yaşam boyu kiracılık yerine birkaç yıllığına kiralanması olmuştur. Bu şekilde giderek “Çitleme Hareketi” 1750’lerde altın çağını yaşarken, Napolyon savaşlarını takiben sönmeye başlamıştır. Köylülük ise Avrupa’da çözülürken, topraklar belirli aileler elinde ticari amaçları ağır basan büyük işletmelere dönüşmüştür. Ne var ki, Avrupa’da Sanayi gelişmeye başladığı dönemde endüstriyel sektör ile tarım sektörünün ileri gelenleri zaman zaman karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durum ise köylü ile işçi sınıfına katkı sağlamıştır. Tarımla uğraşanların iç piyasadan alım yapılmasına yönelik olarak çıkan “Tahıl Yasaları-Corn-Laws” ile durumları düzelecekken, dış alımla tahıl fiyatlarının düşmesinin çıkarlarına daha uygun düşen endüstri burjuvazisi karşı çıkmıştır. 1840’lardan sonra toprak sahibi sınıf ise karşı faaliyet olarak işçi sınıfının haklarını iyileştiren düzenlemeye cevap vermiştir⁴⁸. Bu dönem işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır. Batıda feodal düzen birçok yerde köylü ayaklanması şeklinde gerçekleşirken köylüler isyan etmedikleri yerlerde bile feodal beylerin isteklerini yerine getirmemişlerdir⁴⁹. Öyle ki, İngiltere’de 1580’lerde toprağın yıllık vergisi satış bedelinin 1/3’ne denk gelmeye başlamıştır⁵⁰. Bu yeni yapı Avrupa’da temsil bakımından köylü ve avamın inisiyatif almaya başladığı ve yönetimde ağırlıklı olduğu bir çağı başlatmıştır⁵¹. Avrupa’ya şekil veren ve günümüz siyasal Avrupa’sını oluşturan elit ve beyin gücü hızını ve dinamizmini avamdan almıştır.

Osmanlı Devleti’nde böyle bir süreç yaşanmamıştır. Lale Devrini bitiren isyanın iç yüzü incelendiğinde; ithalatı ve tüccar gelirlerini vergilendirmek, sarrafların yapılanması karşısında topluma yayılacak ve daha ucuza ulaşılacak bilginin seri üretimle yayılmasını sağlayacak, sanayi tesisleri ile el tezgâhlarının yerine fabrikaların alması gibi önemli dönüşümleri içermekteydi. İçeride kurumsallaşan gelenekçi makamlar ile harekete geçen çıkarları bozulan bir yapı devletin kendini yenilemesine mani olmayı başarmıştır⁵². Sosyal yapıda böyle bir çatışma açık olarak ortaya çıkmamıştır. Bu dönüşüm ancak Cumhuriyet sonrasında kısmen harekete geçebilmiş ve Türk burjuvazisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun

⁴⁷ Barrington MOORE, Çev.Şirin TEKELİ-Alaeddin ŞENEL, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, 2. Baskı, İmge Yay., Ankara, 2003, s.100-108

⁴⁸ MOORE, **a.g.e.**, s.52-55,57, 61-63,97,98

⁴⁹ MOORE, **a.g.e.**, s.36,49

⁵⁰ MOORE, **a.g.e.**, s.35

⁵¹ MOORE, **a.g.e.**, s.67

⁵² Gülten KAZGAN, **Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar, İstanbul,1999, s.30

başarılı olup olmadığı ise değerlendirmeye muhtaçtır. Ticari bir elitin oluştuğu açıksa da, Batı'daki muadillerinin üstlendiği rolü üstlenen bir yapının varlığından bahsetmek için henüz erken olduğu değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Batıya yöneldiği dönemde feodal düzen altın çağını yaşamaktaydı. Bir örnek vermek gerekirse Kanuni dönemi Vezir-i azamı Rüstem Paşa'nın; 815 çiftliği, 476 su değirmeni ve 1700 kölesi bulunmaktaydı. Tarımsal faaliyette bu kölelerin önemli fonksiyonu bulunuyordu⁵³. Osmanlı Devleti de kendi yapısına uygun ve daha ileri bir anlayışla halkın özgür iradesinin korunduğu toprak sistemini kurmuştur. Avrupa'da XIV. yüzyılın sonlarına doğru çöken feodal düzen Osmanlıda XVI. yüzyılın sonlarına doğru gerileme dönemine girmiştir.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın onlarına kadar olan süreçte iktisadi hayatın yönlendiricisi devlet olmuştur. Fethedilen topraklar devlet malı sayılarak kişiler bu toprakları devlet adına belirli bir kira ve vergi karşılığında işlediklerinden dolayı toplumu devlet şekillendirmiştir. Oysa toprağın fert malı olarak kalması ile devlet topluma göre bir şekil alabilseydi farklı bir yapı ortaya çıkabilirdi⁵⁴.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti hâlâ güçlüdür ama bununla birlikte Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, Avrupalıları güçlü duruma getirmiştir. Özellikle ekonomik alanda sağlanan refah dengeyi Osmanlı aleyhine bozmaya başlamıştır. Bu gelişmeler 1533 Zivatoruk Antlaşması ve 1606 Vasvar Antlaşması hükümlerinde de açıkça görülmektedir. Birçok araştırmacı ve uzman tarafından farklı tanımları yapılan ama özünde, Türklerin Anadolu'ya gelmesi sonrasında Batı dünyasında oluşan rahatsızlığın ifadesi olan, "Şark Meselesi"nin çözümüne yönelik yüzlerce plan yapılmıştır⁵⁵. Avrupa'da bir dönüşüm ve toparlanma dönemi yaşanırken, Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren kendi içinde önemli sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Veraset sistemi, ekonomik bozukluklar, ordunun bozulması veya adı ne olursa olsun Osmanlı toplumunun hemen her kesiminde bir şekilde yozlaşmaların ve rehabetin hâkim olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde önce yönetimde başlayan yozlaşma zamanla iktisadi ve sosyal alana yayılmıştır. Devletin kaynaklarının azalması, Batı dünyasında yaşanan düzelme ve uzun yıllar devam eden başarısız savaşlar halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmaya başlamıştır. Yine bu dönemde içeriden gayrimüslimlerin bir kısmı dışarıdan güçlü devletlerin desteğini alarak Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek için eyleme geçmişler, Osmanlı Devleti'ne toparlanma fırsatı vermemişlerdir. Bu saldırılar planlı, sürekli ve her taraftan devletin çözülmesine endekslenmiş olarak yüzyıllarca sürmüştür. Bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı Devleti toprakları bir taraftan dış devletler tarafından ele geçirilirken diğer taraftan dış destekli iç isyanlar sonucu Osmanlı tebaaları da buldukları bölgelerde bağımsız devletler kurmaya başlamışlardır. Yunanistan bunun ilk örneği olmuştur.

1.4. Sanayi İnkılâbının Doğuşu

Osmanlı Devleti yükselme döneminde ipek ve baharat yollarına hakim olmakla Avrupa'nın çıkış kapılarını kontrol altına almıştır. Bu durum Batıda yeni arayışların başlamasına zemin oluşturmuştur. Son iki bin yılda en önemli gelişmeler genel olarak Avrupa ve Türk etki alanına ait coğrafyada gerçekleşmiştir. Bu coğrafyada başlayan hareket tüm dünyayı etkileyecek bir sinerjiye dönüşmüştür. Bu dönemin önemli gelişmeleri; güçlü Türk devletlerinin kurulması ve bu bağlamda, Osmanlı Türk Devleti'nin yüzyıllarca devam eden

⁵³ TİMUR, a.g.e.,s.226

⁵⁴ AKDAĞ, a.g.e.,C-2 s.80

⁵⁵ Emir ŞEKİP-T.G.DJUVARA, **Türkiye'yi Parçalamak İçin 100 Plan Haçlı Taassubu-Türkiye Düşmanlığı**, (Çev.:Yakup ÜSTÜN), Damla Yayınevi, İstanbul, 1979, s.3-201

güçlü varlığı, Coğrafi Keşifler, Reform, Rönesans Hareketi, Sanayi Devrimi, I.- II. Dünya Savaşları ve insanlığın uzayı keşfidir. Bu gelişmeleri özetleyen **“Osmanlı tarihi anlaşılmadan dünya tarihi yazılamaz”**⁵⁶ sözü bir bakıma son 700 yıllık tarihi doğru yorumlamanın önemli bir başlama noktası olacaktır.

Bazı gelişmelerin insanlık için nasıl tesirleri olacağı genellikle daha sonra anlaşılmaktadır. Fransız İhtilali'nin bir ihtilal olduğu 1840'larda tanımlanmıştır. Keza sanayi devrimi de devrim olarak çok sonraları algılanmıştır. Bazı değişimler ve devrimler önceden planlanırken bazen de toplumsal alanda bir kültür ve tarz değişimi plansız bir inkılâp olarak tarihte yerini almaktadır. Sanayi Devrimi de sessiz sedasız yaşama geçen ve tesirlerinin çok sonraları analizi yapılan köklü bir değişimdir. Sanayi Devrimi, kavram olarak ilk defa Toynbee tarafından yazılan, **“İngiltere’de Sanayi Devrimi Üzerine Dersler-Lectures on the Industrial Revolution in England”** isimdeki kitabın 1884 tarihinde yayımlanması ile gündeme girmiştir. Kısa zamanda konu yaygınlaşmıştır. Sonuçları itibariyle tüm dünyayı etkileyen bir gelişme olmuştur. Öyle ki, Sanayi devrimi ile devletlerarasında meydana gelen teknik farklılık aradan geçen 300 yıllık bir süreye rağmen sürmektedir. Bu nedenle Sanayi devrimi bir kavramdan öte **“bir çağın açıklanması”** olarak yaygınlaşmıştır⁵⁷. Sanayi devrimi, binlerce yıldır insan eliyle fazla değiştirilemeyen dünyanın teknik gelişmeler ile yeniden şekillendirilmesinin hikâyesi olmuştur. Bu değişim bir kaynakta; **“Dağları yerinden oynatan tabiat kuvvetleri sükûnet bulduğundan beri, hiçbir kuvvet dünyamızın yüzünü endüstri çağının tekniği kadar kuvvetle şekillendirmemiştir.”**⁵⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Sanayi devrimi yalnız teknik bir yenilik değil aynı zamanda toplumların hayatlarını kökten değiştiren ve küresel etkisi olan bir değişimdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen yaklaşık yüz yıllık bir sürede önce İngiltere ve takiben tüm Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'yı tesir altına almıştır.

İngiltere’de yaşanan değişimi; Kilise’nin kontrol altına alınmasına yönelik, **“Püriten Devrim”** olarak görenler olmuştur. Bir başka görüşe göre ticaretin gelişmesiyle sermaye el değiştirmiş ve paraya hükmeden yeni bir sınıf oluşmuştur. Bu sınıf kapitalizmin önemli dinamiklerinden biri olmuş ve yine bu sınıfın gücüyle oluşan yeni yapı, **“Burjuva Devrimi”** olarak görülmüştür. Adı ve veya oluşum mantığı farklı olsa bile değişim önce kültürel alanda başlamıştır. Hangisi doğru olursa olsun temelde bir dönüşüm başlamış ve bu süreç aydınlanmanın da tetikleyicisi olmuştur. Sanayi Devrimi öncesi İngiltere’de güçlü ve sağlam bir yönetim kurulmuştur. İçeride birlik ve beraberlik sağlandıktan sonra dışarıya yönelme mümkün olmuştur. Bu süreç şöyle gelişmiştir. Kral I. Charles’in, 30 Ocak 1649’da boynunun vurulması ile General Cromwel dönemi başlamıştır. İngiltere’de diktatörlük kurularak, parlamento kapatılmıştır. Cromwel’in 1658’de ölümü sonrası yaşanan karmaşa sonunda Stuartlar Hanedanı’nın yeniden tahta çıkmalarına müsaade edilmiştir. Yeniden iktidar olan hanedandan yeni Kral II. Charles, Parlamento’ya saygılı davranmış ve İngiltere’de kurulan dengeler sağlam temeller üzerine bina edilmiş ve birbirlerine tahammül etmişlerdir. İçeride kurulan düzen zamanla ülkenin dışı açılmasına imkân vermiştir. Kültürel ve sosyal alanda yaşanan gelişmeler sonrası sanayi alanında değişimler yaşanmaya başlamıştır⁵⁹.

⁵⁶ Kemal KARPAT, **Osmanlı ve Dünya**, Ufuk Kitapevi, İstanbul, 2000, s.7

⁵⁷ Tefik ERDEM, **Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler**, Lotus Yay., Ankara, 2006, s. 51-53; Toktamış ATEŞ, **Siyasal Tarih**, Der Yay., İstanbul, 1997, s.189

⁵⁸ Tefik ERDEM (Edt.), **Feodaliteden Küreselleşmeye temel Kavram ve Süreçler**, Lotus Yay., Ankara, 2006, s.6

⁵⁹ ATEŞ, a.g.e, s.75-78; ORTAYLI, **Gelenekten...**, s.61-63

Avrupalılar, sanayi devrimi sürecinde toplumsal hayatta bir dönüşüm geçirmek durumunda kalmışlardır. Asırlardır tarıma bağlı olan halklar şehirlere göç etmiş, toprak sahibi statüsünden işçi sınıfı bireyleri olmaya başlamışlardır. Bu süreçte büyük sıkıntılar çekilmiş, kadın-çocuk-yaşlı insanlar günde 14–18 saat çalışmışlardır. Rönesans, Reform ve Sanayi İnkılabı gibi temel dönüşümleri gerçekleştirmiştir. Nitekim bu gelişmeler İpek ve Baharat yollarına hâkim olan Osmanlı su yolunu da olumsuz etkilemiştir. Amerika'dan elde edilen ve Avrupa'ya taşınan altın ve gümüşün de Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz tesiri olmuştur. 1503-1560 arasında yalnız İspanya'ya giren altın miktarı 100.000 kg., gümüş miktarı 575.000 kg.dır. 1584'de bir akçe, bir dirhem gümüşün beşte birinden sekizde birine indirilmiştir⁶⁰. Avrupalı girişimciler yeni kıtada birçok hukuk dışı işlere başvurmuşlar ve bu durumu kültürel alışkanlıklarının doğası gereği hakları olarak görme eğilimlerini sürdürmüşlerdir. Bu uygulamanın sonucu olarak dünyanın büyük bir kısmını sömürü hâline getirmişlerdir. Sanayi ile birleşen zenginlik Avrupa'da kalkınmayı da beraberinde getirmiş, zenginlik ve üretimin devamı için yeni kaynak alanları ile pazarlara ihtiyaç duyulmuştur.

Avrupa'da feodal düzenden sonra oluşan karmaşa ve şehirleşme gerçeği sonunda asıl dönüşümü başlatan sanayi inkılabı kapitalizmi şekillendirirken daha çok kazanma ve pazara daha hızlı ulaşma önemli hale gelmiştir. Ucuz emek, ucuz hammadde ve pazarlamanın daha kolay olacağı coğrafi alanlara fabrika kurma, XIX. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir kazanç kapısı olmuştur. Batılılar bu dönemde geri kalmış ülkelere yönelik baskı ve silah kullanmak dâhil etki alanları oluştururken, Osmanlı coğrafyasında ise kanunlara aykırı ve izin almadan fabrikalar açmışlardır. Bu fabrikaların sayısı oldukça fazla olduğundan devlet buna çözüm getirmek için harekete geçmiş ve emirnameler ile vilayetlere fabrika sahiplerinin ruhsat almaları istenmiştir⁶¹. Aynı durum eğitim kurumları açılması olayında da yaşanmıştır. Arşiv belgelerinde konuyla ilgili belgelerde ilginç örnekler bulunmaktadır. Gediz ahalisinin geçiminde yün bükme ve taramak önemli bir gelir kapısıdır. Pazarzade Hacı Ali ve Bağdadzade İbrahim Ağaların Gediz'de ruhsatsız olarak inşaya kalkmaları nedeniyle halkın mağduriyetinin olduğu gerekçesiyle fabrika imalinin ertelenmesi istenmiştir. Talebe verilen cevapta halkın talebi dikkate alınmıştır⁶². Aslında bu dönemde Osmanlı ülkesinde ruhsatsız işlemler yalnız işyeri açmakla kalmamış, devletin iznini almadan onlarca yabancı okullar açılmış ve devlet bu okulların kontrol altına alınması için sonuç alınamayan uzun uğraşlar vermek zorunda kalmıştır.

Sanayi devrimi XVII. yüzyılda biçimlenirken bu süreci geliştiren önemli buluşlar 10³üncü yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu buluşların dağılımı tabloda verilmiştir⁶³.

Y	10.Y	6	14.YY	7	1	18.YY	40
Y	11.Y	4	15.YY	0	5	19.YY	10
Y	12.Y	10	16.YY	5	1	Toplam	28

⁶⁰ Durmuş YALÇIN-Mehmet Akif TURAL, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2000, s.3; ATEŞ,,a.g.e.s.67-70; Bernard LEWIS, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 9. Baskı TTK, Ankara, 2004, s.28-30

⁶¹ BOA, MKT.UM..Dosya Nu.:449, Gömlek Nu.:15, Tarih:04 B 1277

⁶² BOA, BOE..Dosya Nu.:975, Gömlek Nu.:73090, Tarih:07 S 1315; BOA, BOE..Dosya Nu.:985, Gömlek Nu.:73806, Tarih:27 S 1315; BOA, BOE..Dosya Nu.:994, Gömlek Nu.:74516, Tarih:17 Ra 1315

⁶³ Tefvik ÇAVDAR, **Mil.Müc.Kök.**,s.19

Sanayi Devrimi ilk defa İngiltere’de başlamış, kısa süre içinde etrafını etkilemeye başlamıştır. Bilimsel bilginin edinilmesi, ürün tasarımı için kullanılması, tasarlanan ürünün üretim tekniklerinin belirlenmesi ve üretime dönüştürülmesi kavramları teknolojiyi oluşturmaktadır⁶⁴. İngiltere bu süreci 1820’lerde tamamlamış ve kapitalist dünya içindeki bir dizi savaşları kazanarak ve özellikle Fransa’yı ekarte etmiş ve rakipsiz kalmıştır⁶⁵. Siyasi istikrarı sağlayan ülkede teknolojik alanda da ciddi gelişmeler olduğu görülmektedir. Bunun en açık yansıması her on yılda bir artışı hesaplanan patent miktarlarında görülmektedir.

İngiltere’de 1630–1839 Yılları Arasında Alınan Patent Miktarları⁶⁶

Yıllar	İlgili Patent	Yıllar	İlgili Patent Mik.	Yıllar	İlgili Patent
1630	7	1640–1649	-	1650–	4
1660	3	1670–1679	50	1680–	5
1669	1	1700–1709	22	1710–	3
1720	8	1730–1739	56	1740–	8
1750	9	1760–1769	205	1770–	2
1780	4	1790–1799	647	1800–	9
1810	1	1820–1829	145	1830–	2
1840	4	TOPLAM MİKTAR		12.852 Patent	

1850’lerde dünya geleninde be özellikle sanayileşmiş ülkelerin patentlerinde önemli artışlar olmuştur. ADB 4778, İngiltere 21900, Fransa 1687 patent almışken, 1910 yılında ABD 36620, İngiltere 16284 ve Fransa 12680, Almanya 13080 patent tescil edilmiştir⁶⁷. Sanayi Devriminden etkilenen devletlerde; teknolojik alandan başlayarak ekonomik ve sosyal alanları da kapsayan değişiklikler meydana gelmiştir. Zaman içerisinde statik bünyeli tarım toplumları, büyümeye yetenekli dinamik sanayi toplumlarına dönüşmüştür⁶⁸. Sanayi Devriminin başlamasının pek çok sebepleri vardır.

Bunların en önemlileri şunlardır⁶⁹;

- Üretim araçlarında meydana gelen teknik gelişmeler,

⁶⁴ Aytekin ZİYLAN, *Hedef Ulusal Teknoloji Yeteneğinin Yükseltilmesi Olmalıdır*, Ankara, 2000, s.9

⁶⁵ PAMUK, *Osm.Eko.ve Dünya Kapitalizmi*, s.19

⁶⁶ DEANE, *a.g.e.*, s.119

⁶⁷ ÇAVDAR, *Mil.Müc.Eko.Kök.*, s.25

⁶⁸ ATEŞ, *a.g.e.*, s.67-75,190

⁶⁹ ATEŞ, *a.g.e.*, s.190

- b) Ulaşım sektöründe başta su yolu ve demiryolu olmak üzere yaşanan gelişmeler,
c) Kapitalist yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan sermaye birikimi ve artan emek arzının meydana getirdiği değişim süreçleridir.

İlk Sanayi devrimi İngiltere’de ortaya çıkmıştır⁷⁰. Sanayi Devrimi 1750’li yıllardan hemen sonra başlamıştır. Başlama noktası, dokuma sanayidir. Ancak her 20–30 yılda değişikliğe uğramıştır. Bunlar şu hususları içermektedir⁷¹. Dokuma sanayinde ise İngiltere uzun yıllar başat ülke olmuştur. 1830’larda dünya dokuma tüketiminin % 60’ı İngiltere tarafından karşılanmaktaydı⁷².

a. Birinci Dönem: Sanayileşme dalgasıdır. 1775–1800 arasında yoğunlaşmıştır.

b. İkinci Dönem: Dökme çelik devridir. Artık makine dökme çelik usulü ile imal edilmeye başlamıştır. Çok makine çok üretim demektir. 1800’lü yılların başında gerçekleşmiştir.

c. Üçüncü Dönem: Ulaştırma dönemidir. Takriben 1825-1850 arasındadır. İlk tren ve buharlı gemi dönemidir. Üretim artmış ve artan üretimin hedef kitleye satılması için toplu taşınması gerekmektedir. Aslında zorunluluklar yeni çıkış yollarını da beraberinde getirmektedir. Bu dönemde özellikle demiryolu teknolojisi ve işletmeciliği gelişmiştir. İlk buharlı gemi 1838’de Bristol-New York arasında sefere girmiştir⁷³.

ç. Dördüncü Dönem: Takriben 1850-1875 arasındadır. Kimya çağı olarak nitelenebilir. Suni gübre ile tarımın desteklenmesi ve üretim patlaması gerçekleşmiştir.

d. Beşinci Dönem: Takriben 1875–1900 arasındadır. Elektrik endüstrisi gelişmiştir. Köklü değişimin yaşanmasına vesile olmuştur. Buharın yerine elektrikle çalışan tramvay, sokakların ve işyerlerinin aydınlatılması sonucu geceler de üretim için uygun hale gelmiştir.

e. Altıncı Dönem: Benzinli motor çağıdır. 1889 yılında Paris’te ilk otomobil sergisi açılmıştır. 1894 yılında ilk uluslar arası otomobil yarışı düzenlenmiştir. 1903’de Henry Ford Motor Company kurulmuştur. Aslında sanayi devrimi bir anlamda hâlâ gelişmeye devam etmektedir. XX. yüzyılın ilk yarısında da havacılık sektörü gelişmiştir. İkinci yarısında ise elektronik ve uzay çalışmaları farklı bir gelişme alanı olarak görülmektedir.

Sanayi devrimi üretim kültür ve teknolojisi üzerinde köklü değişiklikler yapılmıştır. Önceleri kişilerin el emeği ile üretim yapılırken, işbölümünün gelişimi ile sanayide seri üretime geçiş süreci yaşanmıştır. Tarım alanında üretimin artırılması ile nüfus açığa çıkmıştır. Nüfus artışı ve tarımın gelişmesi doğal olarak emek arzının artmasına yol açmıştır. İşini gücünü kaybeden ve “*özgür köylüler*” olarak da tanımlanan köy kökenli nüfustan işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Nüfusun yoğun artışı ve sanayi alanındaki üretim artışı, üretimin arzını da zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde önemli bir kazanım “*buhar*”ın bulunması olmuştur. Buharın dokuma ağırlıklı sanayide, gemilerde ve özellikle trenlerde kullanılmasıyla sanayi ürünlerini sevk etmede önemli bir artış sağlanmıştır. Bu gelişmeler toplumların yeniden yapılanmasını ve eğitimin gelişmesini sağlamıştır. 1835’de İngiltere’de okuma-yazma oranı % 70’dir. Sanayi Devrimi, iç göçlerle XIX. yüzyılın başında önemli bir değişim yaşanmasına vesile olmuştur. Önceleri köylerinden çıkmakta sıkıntı çeken insanlar ulaşımın da sağladığı katkı ile mobilize olmuşlardır. Köylüler topraktan kopmuşlar, tarım alanları sanayinin imkânları ile daha az kişi ile daha verimli hale gelmiştir. Buradan ayrılan toprak işçileri yeni iş

⁷⁰ DEANE, a.g.e., s.2

⁷¹ ERDEM (Edt.), a.g.e., s. 59

⁷² ÇAVDAR, Mil.Müc.Eko.Kök.,s.22

⁷³ ÇAVDAR, İkt.Klavz,s.80

imkânları için şehirlere göç etmiştir. Şehirler kozmopolitleşmiş, varoşlar ortaya çıkmıştır⁷⁴. Napolyon'un 1807–1812 arası yaptırdığı karayollarının uzunluğu 27.000 km.dir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra demiryolları ise hemen bütün Avrupa'da en önemli yatırım alanı olmuştur. Demiryolu XIX. ve XX. yüzyılda sömürgeciliğin en önemli vasıtalarından biri olmuş ve demiryolu uzunlukları sürekli artmıştır. 1890'da 617.000 km., 1913 yılında 1.104.000 km. olmuştur⁷⁵. Uzunluklar kaynaklar arasında farklı olarak geçmekle birlikte bilinen gerçek Avrupa'nın menfaat sahasında, süratle gelişerek yayılmasıdır. Dünyada ulaşım açık demiryollarının mil cinsinden uzunlukları aşağıdaki gibi gelişmiştir.

Demiryolunun Dünya'da Gelişimi Tabloda Verilmiştir⁷⁶

Ülke	Yer ve	Yıllar Göre Demiryolları Durumu		
		1840	1870	1900
Dünya		4800	130400	491000
Avrupa		1900	65200	176200
İngiltere		1500	15500	21900
Fransa		300	9700	23800
Almanya		-	12300	31700
Avusturya		-	3800	11900
Rusya		-	6700	32600
İtalya		-	3800	9700

Demiryolu Osmanlı Devleti bakımından da belirleyici bir yatırım sahası olmuştur. 1888 yılında Almanya'nın Türkiye ile ticareti 11.700.000 mark olurken, demiryolu imtiyazları ve diğer gelişmeler sonunda 1893 yılında bu rakam 40.900.000 marka ulaşmıştır. Bu gelişme % 350 artış anlamına gelmektedir. İthalatta ise artış 2.300.000'den 16.500.000 marka ulaşarak % 700 bir büyüme sağlamıştır⁷⁷. Osmanlı Devleti demiryolu imtiyazı ve kilometre garantisi ile yatırım bakımından cazip ülke olmuştur. Toplamda İngiliz 440 km., Fransa 1266 km., Almanya 1020 km. demiryolu inşaatı gerçekleştirmiştir⁷⁸. Ne var ki, bir Osmanlı şirketinin de Türk girişimci ve mühendislerini istihdam ederek özel teşebbüs kapsamında faaliyette bulunmaması önemli bir eksiklik olmuştur.

⁷⁴ Barrington MOORE, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, 2. Baskı, Çev:Şirin TEKELİ-Alaeddin ŞENEL, İmge Yay., Ankara, 2003, s.530-560

⁷⁵ Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1980 C.I*, Türkiye İş Bankası, 9. Baskı, Ankara, 1993, s.81

⁷⁶ ATEŞ, a.g.e, s.194; ÇAVDAR, *Mil.Müc.Eko.Kök.*, s.26

⁷⁷ ÇAVDAR, *Mil.Müc.Eko.Kök.*, s.87

⁷⁸ ÇAVDAR, *Mil.Müc.Eko.Kök.*, s.89

Avrupa Sanayi Devrimi ile kısa sürede büyük bir değişim geçirmiştir. Okuma-yazma oranı çok gelişmiş, kentlerin nüfusları artmıştır. Üretilen ürünler su yolu ve demiryolları vasıtasıyla çok uzak yerlere taşınarak ihracatta büyük gelişme sağlanmıştır⁷⁹. Osmanlı Devleti aldığı dış borçların dışında 75 milyon İngiliz Sterlini değerinde dış yatırım almıştı. Bu yatırımların % 70'i demiryolu alanında yapılmış olup ticaret, bankacılık, sigortacılık, limanlar, su ve gaz şirketleri ile % 10 kadarı da madencilik, tarım ve sanayi alanına yatırılmıştı. Özellikle demiryolu Osmanlı tarım ekonomisine önemli katkılar sağlamaktaydı. Ülkenin tarım alanlarının ortasından geçen her bir hat daha çok ihracat, daha çok üretim anlamına gelmekteydi. Devletin demiryoluna vermiş olduğu kilometre garantisi de bu sürece önemli destek sağlamıştır⁸⁰. Ne var ki, ağır vergiden ziyade adil olmayan, genellikle çok kazandıran kazancının önemli bir kısmı alınmaya çalışan vergi sistemi çalışanları olumsuz etkimekteydi. Üretime katkısı olmayanların geliri olmadığından devlete karşı bir yükümlülüğü olmuyordu. Toplumun kendiliğinden iktisadi olarak bir güç merkezi olma gibi bir ideali ve geleceğe yönelik ümitleri oldukça zayıftı. Bu nedenle insanlar ağır vergiler karşısında, geçineceği kadar üretmekten yanaydılar. Doğal kaynakların işletilmesinde de oldukça yetersiz kalınmaktaydı. Molkte bu durumu; Hazine saklayan dağların madenleri etkin işletilemediği gibi mil karelerce dut ağacından bir okka bile ipek üretilmemesi gelişmeye tezat bir durum sergilemekteydi şeklinde ifade etmektedir⁸¹. Molkte'nin mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı devleti fakirlikten öte sistemsizliğin etkisiyle arzu edilen yükselişi ve ivmeyi harekete geçirmekte önemli sıkıntılar çekmekteydi.

Sanayi devriminin başlaması ile birlikte Avrupa'nın hammadde ihtiyacı, mamul ürününü pazarlayacak alana ihtiyacı bulunuyordu. Bu alanlardan biri de oldukça zengin ve bakir alanların bulunduğu Osmanlı coğrafyasıydı. Üstelik burada kültürel ve inanç bağı ile kullanılabilir, gerekçelere bahane edilecek, oldukça yoğun Osmanlı tebaası halk unsuru bulunmaktaydı⁸². Bu dönemde, Batılı güçler Osmanlı topraklarının hemen her tarafında geleceğe yönelik hesaplar yapmakta ve kendi aralarında anlaşmalar imzalamaktadırlar⁸³.

Batıda ihracatın yeni yeni önemli bir gelir kapısı olan ve ülke kalkınmasına katkı sağlayan sanayi ürünlerine doğru kaymaya başlaması, paranın da belirli güç merkezlerinde toplanmasını sağlamıştır. Parayı elinde tutan yeni efendiler ile **"ticaret burjuvazisi"** ve **"sanayi burjuvazisi"** ortaya çıkmıştır. Kapitalizmle birlikte milliyetçilik ve işçi sınıfının ortaya çıkması ve aynı zamanda oluşması, aralarında bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Milletlerin kaynaklarını sömürmek olan kapitalizmin milliyetçilik ile çelişmesi kaçınılmazdı. Tarımdan kopup kapitalizmin köleleri olan işçi sınıfı zamanla sınıf bilinciyle bir güç hâline gelmiştir. Batıda işçi gücü çok acımasızca sömürülmüştür. Öyle ki kadın, çocuk ve yaşlılar ağır şartlarda çalışmak zorunda kalmıştır. Sınıf bilinci gelişmesi sonucu, ekonomik, sosyal ve siyasal talepleri artan işçi sınıfının talepleri nispeten karşılanmıştır. Bu durum işçi sınıfı hareketinin hızını azaltmıştır. Kapitalizm kısa sürede, dünyada sömürü hareketinin yarıya dönüşmesine neden olmuştur. Avrupalı Devletler, sanayisi gelişmeyen diğer coğrafya ve insanları yalnız meta olarak görme alışkanlığı kazanmışlardır. Bu yarış kapitalist ülkelerin kendi içlerinde de rakip olmalarına neden olmuştur. Bu rekabet sonucu olarak da I. Dünya Savaşı çıkmıştır⁸⁴.

⁷⁹ ATEŞ, a.g.e., s.195

⁸⁰ PAMUK, a.g.e., s.192,193

⁸¹ MOLKTE, a.g.e., s.239

⁸² AKARLI, a.g.e., s.18-20

⁸³ İdris BOSTAN, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu(1893-1895)", **Bellekten**, C.LIV, s.210, TTK, Ankara, Ağustos 1990, s. 675-680

⁸⁴ ATEŞ, a.g.e., s.195-199

Bazı Batılı güçlerin rekabet ve alan kapatma yarışlarının zararlarından fazlaca etkilenen ülkelerin başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Osmanlı Devleti mevcut topraklarını korumak için dünyanın en güçlü devletleri ile politik alanda mücadele etmek zorunda kalmıştır. İtalya, İngiltere ve Fransa ise günün şartları gereği yeterince desteklenemeyen Afrika topraklarında paylaşım yapmaktaydı. 1890 tarihli İngiliz-Fransız Anlaşması ile bu süreç daha da hızlanmıştır. Avrupa 1890–1905 yılları arasında sömürgeler edinmeyi resmi siyasetleri hâline getirmişlerdir⁸⁵.

1890–1913 Arası Sömürgeci Devletlerin Toprak ve Nüfus Kazanımı Tablosu⁸⁶:

Sömürgeci Zorba	Kazanılan Toprak	Kazanılan
İngiltere	4.250.000	66.000.000
Fransa	3.500.000	26.000.000
Rusya (Asya)	500.000	6.500.000
Almanya	1.000.000	13.000.000
Belçika (Kongo)	900.000	8.500.000
İtalya	185.000	750.000

Tabloda da görüldüğü üzere sömürgecilik siyasetinin önemli unsurlarından biri de büyük güç olmaya çalışan İtalya ile Almanya olmuştur. Bu dönemde teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, Batılı devletlerin işlerini daha da kolaylaştırmıştır. Bu gün için pek üzerinde durulmayan ama gerçekte devletlerin varlığının bir ögesi olan insan unsuru iyi tahlil edilmek durumundadır. Batılı devletlerin insanların kabiliyetleri, hayata bakışları, eğitim standartları, dünyadan beklentileri, devletlerine olan bağlılıkları ve o dönem Osmanlı Devleti halkı ile mukayese edildiğinde toplumlar arası yaşam tarzlarında büyük farklılıklar olduğu görülmektedir. XIX ve XX. yüzyılların sıkıntılı olmasının temelinde bu hususların etkili olabileceği değerlendirilmektedir. Nitekim toplumların bu farklılıklarının sonucu olarak coğrafi keşifler, Rönesans ve reform hareketleri batılı halkın ve aydınının zorlamaları ile gelişirken, Osmanlı Devletinde tabandan gelen benzeri bir çaba görülmemektedir⁸⁷. Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin tepeden aşağı yürütülmesi, Batı toplumlarına göre farklı bir durumdur.

1914 yılı itibarıyla İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, ABD, Japonya toplamda 65 milyon kilometrekare alanda 524 milyon insanı sömürgeleştirmiş durumdaydılar. Hollanda ve Belçika gibi ülkeler de dikkate alınırsa rakamlar en az % 50 oranında artmaktadır⁸⁸. Avrupa bir taraftan sanayi alanında üretim fazlası verirken diğer taraftan yukarıda belirtilen alanları sömürmekte veya pazar haline getirmekteydi.

⁸⁵ Abdurrahman ÇAYCI, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858–1911)**, TTK, Ankara, 1995, s.92-102

⁸⁶ ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasi Tar.**, s.80

⁸⁷ Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa gibi isyan hareketleri bu kapsamda gelişmeler olmamıştır.

⁸⁸ ÇAVDAR, **İkt.Klavz**,s.85

1.5. Sanayi İnkılabı Karşısında Osmanlı Düzeni

Avrupalı bazı devletler, sanayi devrimi ile tezgâhlarını geliştirmiş, üretim miktarını artırmış, üretim maliyetlerini düşürmüştür. Oysa Osmanlı devleti eski usul tezgâhlarla bu gelişmeyi yapamamanın yanında maliyetin yüksek olması tüketiciyi olumsuz etkilemekteydi. Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702) Sadrazamlık yaptığı 3 yıl içinde geleneksel Osmanlı üretimini ortadan kaldırmaya başlayan Avrupa ithal üretimi karşısında fabrikalar açtırmış, üretimi desteklemiştir⁸⁹. Keza Osmanlı Sanayinin içine düştüğü sıkıntılı durumu gören birçok Sadrazam ve Padişah tedbirler almıştır. Ne var ki, alınan tedbirler, tedbiri alanların iktidarı ile sınırlı kalmıştır. Bu alanda Ramî Mehmet Paşa, Damat Nevşehirli İbrahim Paşa, Koca Ragıp Paşa, Halil Hamid Paşaların özel gayretleri olmuştur. Bu sadrazamlar; kumaş üretme fabrikası kurdurmuşlar, İpekli kumaş üretimini geliştirmişler, eskiden Osmanlı Devleti'nin dokuma sektöründe ağırlığı bulunan Ankara, Bursa, İstanbul gibi merkezleri yeniden canlandırmak için teşebbüste bulunmuşlardır. Bu tedbirler ile ipek ve pamuklu kumaş sektörü bir süre kendini toparlamıştır. Hatta üretilen kumaşlar, dönemin Avrupa hükümdarlarına hediye olarak gönderilmiştir⁹⁰. Bu çok istisnai durum olup başka bir ifade ile miktar olarak oldukça az bir yekunu ifade etmektedir. Genel olarak ordunun kullandığı mefruşat ve hayati ihtiyaçları da modern gelişmelerin gerisinde kalmaktaydı. Örneğin bu dönemde ve daha sonraki on yıllar içinde Osmanlı ordusunun yatak ve yorganlarına ot ve bazen de yün konulmaya devam etmiştir. Otun ömrünün bir yıl olması ve yünün ise pahalı olması nedeniyle kıynık doldurulması, kıynık da bulunamaz ise ot ve yosun toplanarak kurutulmak suretiyle kullanılması çözüm olarak geliştirilmiştir⁹¹. Ne var ki, Osmanlı dokuma sektörü ithal teçhizatla bir süre varlığını sürdürebilmiş, içeride dokumacılıkta geliştirilen makinelerin sanayisi olmadığında idamesi yapılamıyordu. Askeri ihtiyaçlar da devletin desteğine rağmen yetersiz kalıyor ve ithalat kaçınılmaz hale geliyordu. Osmanlı ülkesine başta İngiltere olmak üzere yıllık 5.000 balyadan fazla çuha gelmekteydi. Yine Fransızlar da kendi ticaret gemileri ile Osmanlı iskelelerine fazla miktarda ithal kumaş getirmekteydi⁹². Osmanlı tüccarları, ithal edilerek Türkiye'de satışını yaptıkları deri ürünlerin Avrupa mallarıyla rekabet edemediğinden dolayı yüksek gümrük vergilerinin kaldırılmasını talep etmekteydi⁹³. Osmanlı Devleti'nin ihracatı ise bazı tarım ürünleri ve dokuma sanayinin ham maddesinden ibaret kalmıştır. Avrupa'da Sanayi alanında hareketlenmelerin başladığı 1700'lü yılların ortalarında ham madde ihracı Osmanlı tüccarları için cazip bir sektör halindeydi. Oysa bu durum iç piyasanın daralması ve Osmanlı Devleti'nin kamu ihtiyaçlarının bile karşılanamaması sonucunu doğuruyordu. İçeride kamuya hizmet eden az sayıdaki tüccarın ve üreticinin arzı talebi karşılamaz hale gelmişti. Öyle ki, artık Osmanlı Donanması için hayati öneme haiz olan yelken bezleri karşılanamaz hale gelmiş ve sebep olarak ihracat gösterilmiştir. Devletin cari fiyatlarının piyasa şartlarının altında kalması ise bir başka olumsuzluk olmuştur. Tersanedeki tezgâhların üretime geçmesi ve ihracatın sınırlandırılması çözüm olarak sunulmuştur⁹⁴. XVIII. yüzyılın son yarısında her türlü olumsuzluğa karşın, devletin hâkim unsuru olan Türklerin ve Müslümanların da Hıristiyan tebaa gibi ziraat, ticaret, sanayi ve zanaatla uğraşması ve

⁸⁹ Stanford SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Birinci Cilt Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808**, E Yay.Tarih Dizisi, İstanbul, 1994, s.308

⁹⁰ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi IV. Cilt, II. Kısım XVIII. Yüzyıl**, TTK, Ankara, 1995, s.570-576

⁹¹ BOA, C.AS..Dosya Nu.:938, Gömlek Nu.:40673, Tarih:25 S 1260

⁹² BÜYÜKÇARŞILI, **a.g.e.**, s.569,576

⁹³ BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:364, Gömlek Nu.:6, Tarih:22 Ca 1283,EK-2

⁹⁴ BOA, C.BH..Dosya Nu.:82, Gömlek Nu.:3914, Tarih:19 Za 1166

mevkiini koruması, fikri olarak ortaya çıkmıştır⁹⁵. Ancak bunun uygulaması Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerinde olabilmıştır.

İltizam sistemi bazı değişikliklerle etkinliğini XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmiştir. Devlet XVI. yüzyılın sonlarına kadar harcamaları artmakla birlikte fetihlerin genişlemesi ile büyük gelirlere sahip bulunuyordu⁹⁶. Devletin gelirleri azalmaya başladığı bu dönemde tımarlardan araziler alınarak iltizam sistemine dâhil edilmiştir. Ne var ki, batıda başlayan sanayileşme karşısında Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısı ile standartlarını geliştirme şansı bulunmuyordu. Bu sebeple Batıdan teknolojik makineler ithal edilerek 1830-1840'larda birçok fabrikanın temeli atılmış ve faaliyete geçmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, bazı dönemlerde devletten izinsiz fabrikalar açılmıştır. Özellikle azınlıkların İZİN ALMADAN fabrika açtıkları sık karşılaşılan olaylar haline gelmiştir. Bunun engellenmesi veya bu bölgelere ruhsat verilmesi için valilerin de yönetimde bulunması şartı aranmaktadır⁹⁷. Yedikule'den Küçükçekmece hattına doğru kurulan bu fabrikalarda süreç şöyle işlemiştir. Avrupa'dan, tezgah, hammadde, işçi, teknisyenler ve mühendisler getirilerek işletilmiştir⁹⁸. Kısa bir süre sonra ise taşıma su ile değirmenin dönmeyeceği gerçeği ile yüzleşen Türk sanayisi teker teker kapanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar, Avrupa'da teknik sahada elde edilen gelişmeler tepeden inme çözümler üretmeye çalışmıştır. İçeride ise istikrar yakalanamadığından devletin konumunu düzeltmeye ve iç istikrarı sağlamaya yönelik olarak yapılan çalışmalar başarılı olamamıştır. Ordu'nun güçlendirilmesi konusunda başarılı olunması halinde birçok problemin de sona ereceği genel kanı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde orduya yüklenen misyon bir çok bakımdan kilit durumdadır. Ekonominin işleyiş tarzı ve gelirlerin sarf şekli ile ordunun teşkili ve kuruluşu ilişkilendirilmiştir. Diğer taraftan fetihlerin durması ile ordunun idamesinde önemli bir kaynak kaybedilmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak içerideki ekonomik değerlerin orduya sarfı zorunlu hale gelirken, diğer sektörlerin canlanması ve güçlenmesi zaman içinde hız kesmiştir. Ordunun iâşe, ibate ve donanımı da zaman içinde birçok problemle yüzleşmek durumunda kalmıştır. 1715 Mora Seferinde Sadrazamın orduyu teftişinde Karaman bölgesi askeri teftiş esnasında Rumeli askerinin techizatı ile denetlemeye katılmak durumunda kalmıştır. Oysa bu savaşta en başarılı operasyonları yapan birim de techizat sıkıntısı çeken iâşe ve ibadesi karşılanamayan Karaman bölgesi birlikleri olmuştur. İçeride Yeniçeri Ocağı'nın yenileşmeye karşı direnci de, alınan bir kısım tedbirlerin başarısız olmasında önemli bir unsur olmuştur. Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Helmuth von Moltke 1830'lu yılların Osmanlı Ordusu'nu, "...*Rus ceketleri, Fransız Nizamnameleri, Belçika silahları, Türk şapkaları, Macar semerleri, İngiliz kılıçları ve bütün milletlerden celp edilmiş askeri uzmanlarla Avrupa modelinde kurulmuş bir ordudur*"⁹⁹. diye tasvir etmiştir. Bu tasvir bile ordunun modernize edilmesi maksadıyla bir çıkış yolu bulabilmek için her türlü

⁹⁵ ANDIÇ-ANDIÇ, a.g.e., s.77-80

⁹⁶ PAMUK, *Osmanlı İmp. Paranın Tarihi*, s.93

⁹⁷ BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:436, Gömlek Nu.:56, Tarih:1 Ca 1277,EK-3; BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:441, Gömlek Nu.:66, Tarih:28 Ca 1277; BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:442, Gömlek Nu.:7, Tarih:29 Ca 1277

⁹⁸ PAMUK, a.g.e., s.160-162

⁹⁹ Ahmet AKTER-Dilşen İnce ERDOĞAN, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Askeri Yardımı: Truman Doktrini ve Marshall Planı", *Onuncu Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri 20-22 Nisan 2005 İstanbul*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 435; Hüseyin IŞIK(E.Korg.), *Yabancı Gözüyle Türkler ve Türk Ordusu*, Gnkur.Bsm., Ankara, 1995, s.180

arayışa girişildiğini göstermektedir. Moltke, dönemin Türk deniz hâkimiyet için; **“Bu güzel denizlerden geçen buhar gemilerinde Avusturya, İngiliz, Rus ve Fransız bayrakları dalgalanıyor. Türk denizlerinde dalgalanmayan yalnız Türk bayrağıdır”** değerlendirmesini yapmıştır¹⁰⁰. XVII’nci yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesine seyahat eden Avrupalıların genel kanaati de Şarkın değişmeyen, atıl bir yapıya bürünmesi olmuştur. Asya’da durağanlık, Avrupa’da dinamik bir yapı oluşmuştur¹⁰¹.

Ordunun nüvesini oluşturan Yeniçerilerin isyancı eğilimi yenilikçi birçok kimsenin hayatına mal olurken bir kısım aydın insanın duygularını bile açıklamasına fırsat verilmemiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında siyasi ve idari kurumlarının yenilenmesinin bir zorunluluk olduğu ortaya çıkmıştır. Bu alanda yapılması gereken düzenlemeler bazı devlet adamları tarafından siyasi vasiyet olacak kadar önemsenmiştir. Bu kişiler hayattayken dile getiremedikleri pek çok isteklerini siyasi bir beklentiden ziyade devletin menfaatleri için düşündüklerinin ifadesi olarak **“Siyasi Vasiyet”** bırakmışlardır. Bu şekilde kendilerince doğru olan hususlara dönemin padişahının dikkatini çekmek istemişlerdir¹⁰². Osmanlı devlet erkânı XIX. yüzyılın ilk çeyreği sonlarına kadar Batının üstünlüğünü tam olarak değerlendirme imkânı bulamamışlardır. Bu durumun oluşmasında yüzyıllarca devam eden üstün güç psikolojisinin devlette meydana getirdiği ataletin etkisi olduğu değerlendirilmektedir. Cephelerde alınan yenilgilerin askeri alanda alınacak tedbirlerle telafisi yolu tercih edilmiştir. Ne var ki, bir toplumun çöküşü ve kalkınması devletin bütün kurumları ile toplumsal yapıyı etkilemektedir. Bu durum dikkate alınmadığından zaman kaybedilmiştir.

Moltke’nin ifadesinden de anlaşılacağı gibi Osmanlı devleti teknolojik alanda geri kalmanın yanında ülkenin kaynakları olmasına rağmen dokumada da geri kalmış ve dışa bağımlı hale gelmiştir. Dokuma sanayinde XVIII. yüzyılın II. yarısından sonra çöküş başlamış, Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit döneminde bu süreç hızlanmıştır. Abdülaziz döneminde ise ülkenin her tarafında el tezgâhları silinmeye başlamıştır. Bu tezgâhlarda işlenen ham malzeme Avrupa’ya satılmakta, Avrupa’da mamul hale geldikten sonra büyük ödemeler yapılarak geri alınmaktadır. Devlet eliyle kurulan ve ordu ihtiyacını karşılayan dokuma sanayi ise çok zor şartlar altındadır¹⁰³. Moltke anılarında vergilerin yüksekliğinden ve daha büyük bir sorun olan adaletsizlikten bahseder. Bu durumun Osmanlı iç barışına büyük zarar verdiği ve isyanlara neden olduğu belirtilir. Yine askerliğin de belirli kurallara tabi olmaması ve süreli vatan hizmetinin 15-20 yıl gibi ömür boyu hizmete dönüşmesinin olumsuzluklarından detaylıca bahsedilir. Avrupa’da sistem işletimi ve standardizenin oluşu güçlü olmanın önemli unsurlarından biri olmuştur¹⁰⁴.

Osmanlı Devleti ile Avrupa’nın ekonomik gelişme stratejileri farklılık arz etmekteydi. Avrupa Merkantilist bir yaklaşımı öngörmekteydi¹⁰⁵. Osmanlı Devleti’nde ithalatın kontrolüne

¹⁰⁰ Helmuth Von Moltke (Çev.:Hayrullah ÖRS),**Moltke’nin Türkiye Mektupları**, 3.Baskı, Remzi Kitapevi,İstanbul, 1999, s.239; Erdinç TOKGÖZ, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi(1914–2001)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2001, s.14

¹⁰¹ ORTAYLI, **Tarihimiz...**, s.131-133

¹⁰² **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, (Çev. ve Haz.Engin Deniz AKARLI), TTK Kütüphanesi, Kayıt No. 59808, s.2; YALÇIN, **Türk Hava Harp**, s.22,23

¹⁰³ Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, TTK, Ankara, 1995,s.257

¹⁰⁴ MOLTKE,**a.g.e.**, s.238-240

¹⁰⁵ ÇAVDAR, **Mil.Müc.Eko.Kök.**,s.20

Merkantilizm, Avrupa’da 15 ile 18. yüzyıl arasında, yani kapitalizmin hemen öncesinde uygulanan ekonomik sistemin adıydı. Merkantilist felsefenin ardında yatan yaklaşımların başında değerli madenlere sahip olmanın zenginlik sağlayacağı inancı geliyordu. 15. yüzyılda kâğıt para yoktu. Madeni

yönelik bir baskı olmadığı gibi ihracat zaman zaman kontrol altında tutulmaktaydı. Anadolu'nun XIX. yüzyılda dış ticareti yaklaşık 15 kat artarken, Avrupa'dan ithal edilen ve temelini pamuklu tekstil ürünlerin oluşturduğu ithalat 1820-1914 arasında 100 kat artmış bulunuyordu¹⁰⁶. Osmanlı sanayisi oldukça sınırlı imkânlar, geleneksel metotlar, el tezgâhları ve düşük ücretli işçilerle ayakta durmaya çalışan sistemin karşılığında Avrupa'da seri üretimin olduğu, işçi haklarının verilmeye başlandığı ve dolayısıyla işçi sınıfının olduğu bir yapı bulunuyordu¹⁰⁷. Osmanlı Devleti bu durumun bir sonucu olarak 1913 yılında pamuklu tüketimin % 2'si yerli fabrika, % 23'ü el tezgâhi ve % 75'i ithal mallardan karşılanmaktaydı¹⁰⁸. Dokuma Sanayinin geliştirilmesi için yerli tezgâhlarda üretilen malların 10 yıl, Avrupa tezgâhlarında üretilen ürünlerde 5 yıl gümrük ve damga vergisinden muaf tutulmaktaydı¹⁰⁹.

Namık Kemal 1872'de İbret Gazetesi'nde çıkan yazısında; **“Ticaretimiz ecnebiler elinde, sanatımız hiç hükmünde... Cenab-ı Hak ihsan ederse, topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla geçinir gideriz. Dünyada ziraat ise hiç bir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü kazanç hususunda ölçü, tacir için saat, ehli sanat için gün, ziraatçı için yıldır. Ziraatimizi islah edelim¹¹⁰.”** İfadesine yer vermiştir. Buradan anlaşılacağı üzere o dönemde Osmanlı toplumunda üreten kesim boğaz tokluğuna çalışmaktaydı. Geçim standardı ekmek ve ekmek parasından ibaretti. Bu imkân da ancak tarım ile mümkün olmaktadır¹¹¹. Molkte çok üretenin aşırı vergilendirme ile ezildiğini anlatmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kısmen XIX. yüzyılda, genel olarak XX. yüzyılın ilk yıllarında geri kalmışlığa bir son vermek amacıyla her alanda giriştiği modernleşme, batılılar tarafından iyi tahlil edilmiş ve devletin yeniden toparlanmasına fırsat verilmemiştir. Bu dönemde; İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve ayrılma sürecinde olan Balkan devletleri ile Osmanlı yönetiminde bulunan milletleri Osmanlı Devleti'ne karşı mütemadiyen kıskırtmışlardır. Tabii bu dönem Osmanlıyı meydana getiren milletlerin değer yargıları ve Osmanlı bürokrasisinin uygulamalarının da çatıştığı bir dönem olmuştur. Azınlıklar büyük devletlerin politikalarının kurbanı olmuşlar ve devlete isyan için yoğun bir mücadele içine girmişlerdir. Bu süreçte Avrupalılar oldukça uzun dönemi kapsayan planlı ve yıkıcı bir metot olan **“misyonerlik”** faaliyetleri ile azınlıkları isyana teşvik

para altın, gümüş gibi değerli madenlerden üretiliyor ve reel değeriyle işlem görüyordu. Altın, gümüş rezervleri sınırlı olduğu için, kıtlık bu metallere doğrudan doğruya bir değer veriyordu. Herkes tarafından değişim aracı olarak kabul edilmesi bunlardan metal para yapılmasını olanaklı kılıyordu. Bu dönemde sömürgelerden elde edilen altın ve gümüş ülkenin zenginliğinin artmasına katkıda bulunuyordu. Merkantilist yaklaşıma göre ithalat, ülkeden metal para, bir başka deyişle altın ya da gümüş çıkışına, dolayısıyla ülkenin fakirleşmesine yol açıyor, oysa ihracat bunun tam tersine ülkeye değerli metal girişine yol açarak zenginliğin artmasını sağlıyordu. Dolayısıyla ihracatın ithalattan fazla olması gerekiyordu. Bu genel yaklaşım Avrupa devletlerini dış ticarete ve oradan giderek bütün ekonomik hayata aktif karışmada bulunmaya yöneltmişti. Dış ticaretteki korumacılık yüksek gümrük duvarlarıyla ithalatın kısıtlanmasının yanında çeşitli teşviklerle ihracatın özendirilmesine ve dolayısıyla dış ticaret fazlası elde edilmesi yaklaşımına dayanıyordu. Mahfi EĞİLMEZ,”
http://www.radikal.com.tr/haber.(11/01/2007)

¹⁰⁶ PAMUK, a.g.e., s.167

¹⁰⁷ PAMUK, a.g.e., s.168-170

¹⁰⁸ ÇAVDAR, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla... 'Vaziyet ve Manzara-i Umumiye'**, s.45

¹⁰⁹ BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:133, Gömlek Nu.:61, Tarih:03 R 1278

¹¹⁰ KARAL, a.g.e., s.240

¹¹¹ KARAL, a.g.e., s.240

etmişlerdir¹¹². Osmanlı Devleti'nin son yıllarında 10.000 civarında yabancı okulun varlığı misyonerlik faaliyetinin geldiği son durumun önemli bir göstergedir.

Sanayi Devrimi ile Avrupa ülkeleri ve Osmanlı Devleti arasında başta teknik alan olmak üzere büyük farklar meydana gelmiştir. Bu farklılığı Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve Müslüman halkı arasında da görmek mümkündür. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler her türlü sıkıntıya rağmen okuyor, batıdaki gelişmeleri takip ediyordu. Yine gayrimüslimler eşit şartlara haiz olmamaktan ve iş sahasının yetersizliğinden şikâyet ediyorlardı. Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımı azınlıkların mevcut rahatsızlıklarını tetikliyordu. Üstelik Batılı devletler sürekli bu toplumlara yönelik ayrılıkçı çalışmalarını sürdürüyorlardı. Osmanlı yönetiminde bir kısım aydın dışında batıdaki gelişmelerin zamanında okunması ve tedbir alınması aşamasında arızalar oluşmuştur. Yine Müslüman kesimler de devletin içine düştüğü vahim durumu pek anlamamış gözükmektedir. Devlet bürokrasisinde yenilik taraftarı olan ve toplumlara bir araya getirmek için çalışanlar anlaşılmamış, *gâvurlukla* itham edilmiştir. Ali ve Fuad Paşa gibi idareciler, İslam milletlerinin tartışılmaz üstünlüğü olarak devam eden sürecin artık yürümediğini görmüşlerdir. Bu nedenle devleti oluşturan milletlerin; ortak bir sistem etrafında eşit şartlara sahip olmaları gerektiğini savunmuşlardır. Böylece dış güçlerin oyununa karşı gayrimüslimlerin kazanılması için tedbir alınmasının dağılmayı engelleyeceğine inanıyorlardı. Bu düşünüş tarzı daha sonra Osmanlılık olarak ortaya çıkan fikir akımında etkili olmuştur¹¹³.

Osmanlı Devleti idarecileri istisnalar dışında, Batıdaki kalkınmayı ve gelişmelerin meydana getirdiği dinamik yapıyı bir bütün olarak değerlendirememiştir. Savaşlarda ordunun mağlup olması gerçeği karşısında, mağlubiyetin sebepleri ciddi olarak sorgulanmıştır. 17. ve XVIII. yüzyıllarda devletin bütün kurum ve kuruluşları ile modernleşmesi yerine daha ziyade askeri alanda yapılan yeniliklerle problemin çözüleceği değerlendirilmiştir.

Tanzimat Fermanının hazırlanmasında Mustafa Reşit Paşa'nın büyük katkıları olmuş ve dönemin Padişahı, Sultan Abdülmecit tarafından onaylanmıştır. Tanzimat Fermanı sonrasında, daha geniş bir alanı kapsayan bir yenileşme hareketi görülmüştür. Bu kapsamda; telefon, telgraf, demiryolu, kara ve deniz ordusunun yenilenmesi, modern okulların açılması, zorunlu eğitim, uzaklardaki Türk topraklarını merkezi yapı içine alma girişimi ile Trablusgarp gibi yüzyıllardır yarı bağımsız eyaletlerin vilayet olarak İstanbul'a bağlanması önemli atılımlar olmuştur. Tabii bunlar aynı zamanda irca edilen ve sonuçları bütün olarak alınan girişimler olmamıştır. Yine son dönemde; toplumlara birleştirmeye yönelik fikir akımları, yolların yapılması, kadınların iş hayatına girmeye başlaması, yeraltı kaynaklarının kıymetinin anlaşılması ile yabancılara sınırlamalar getirilmesi, petrol yataklarının uluslar arası kavganın nedeni olmaması için özel mülke alınması olayları gibi hemen her alandaki gelişmeler de devleti kurtarma çabalarından bazılarıdır.

Osmanlı Devleti, artık eski dönemlerdeki gibi güçlü değildir. İçeride ve dışarıda müdahaleye açık hale gelmiştir. Devlet idaresinde standart kurallar bulunmamaktadır. Bürokrasi sistemden öte kişilerin ekolleri ile ayaktaadır. Bütün bu gerçekler apaçık ortadadır. Bunun çözümüne yönelik; vilayetler, vilayet mahkemeleri, ticaret odaları, teknik danışmanlıklar, Belediyeler, Posta-Telgraf Daireleri, Devlet Şurası, Adalet Divanı, İstinaf Mahkemesi, Eğitim, Ticaret ve Bayındırlığın düzenlenmesi, Rasathane ve Galata Sultanisi gibi

¹¹² Necdet SEVİNÇ, **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Okullar, Kiliseler, Yardım Kurumları**, 4. Baskı, Milenyum Yay., İstanbul, 2002, s.330-336

¹¹³ Fuat ANDIÇ-Süphan ANDIÇ, **Sadrızam Ali Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi**, Eren Yay., İstanbul, 2000, s.25-47; AKARLI, a.g.e., s.2-7, 12-15; LEWIS, a.g.e., s.115-127

pek çok alanda ciddi reformlar gerçekleştirilmiştir¹¹⁴. Ne var ki, yapılan bu yenilikler devletin bütün fonksiyonları açısından hâlâ yetersiz kalmaktadır. Yapılanların millet tarafından sahiplenilmesi de gerçekleştirilememiştir. Gayrimüslim unsurların hesapları ayrı ve yolları diğer güçlü devletlerin destek ve himayesinde çizilmiş olduğundan ne yapılırsa yapılsın kazanılması başarılammıştır. Basit problemler bile büyütülerek Avrupalı devletler ile Rusya müdahil duruma getirilmiş, bu alanda oldukça başarılı örnekler verilmiştir.

1.6. Osmanlı İktisadi Sisteminde Balta Limanı Antlaşması ve Etkileri

Osmanlı Devleti, 1830'lu yıllarda Fransa'nın desteklediği Mısır Valisinin isyanı ve Rus tehdidi karşısında çok ciddi sıkıntılar yaşıyordu. Problemlerini çözmek için İngiltere ile anlaşarak yalnızlıktan kurtulmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti için ilk önemli incinme 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında yaşanmıştır. Karadeniz'deki Türk tekeli yıkılırken, Kırım'ın kaybı, Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarının hamisi olması önemli bir sürecin başlamasına yol açmıştır¹¹⁵.

Türk Boğazları, 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması öncesi yaşanan sıkıntılarının sonucu olarak ilk defa uluslar arası alanda tartışma konusu olmuştur¹¹⁶. Bu tarihten sonra mutlak Türk hâkimiyeti bir daha da kurulamamıştır. İngiltere bu sıkıntılı günlerde kendi menfaatine de uygun olduğu için Osmanlı Devleti'ne destek olmuştur. Ancak verdiği desteğin bedeli olarak imzalanan Balta Limanı Antlaşması'nın olumsuz tesiri ile Osmanlı Devleti'nin zaten cılız ve zayıf olan sanayisi bir daha toparlanamamıştır¹¹⁷. Bu antlaşmayı bilahare Fransa, Alman Prenslığı, İskandinav Ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya gibi bir dizi İtalyan krallığı ile benzeri antlaşmalar takip etmiştir¹¹⁸. Balta Limanı Antlaşması, Alan Palmer'e göre; İngilizlere, cömertçe ticari ödümler verilen bir antlaşmadır¹¹⁹. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin gümrük vergilerini Avrupa Devletleri ile birlikte belirlemesi teminat altına alınmaktaydı. Bu durum devletin bağımsız bir vergi politikası oluşturmasından vazgeçmesi anlamına gelmekteydi. Devlet ihracattan alınan vergileri mali ve Lübnan bunalımı gibi sorunlar nedeniyle 1861'de baskılar sonucunda % 1'e çekerken ithalattan alınan vergileri Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar % 5'den % 15'e kadar yükseltmiştir. İngiltere'de sömürgeciliğin gelişmesi ile birlikte kapitalizmin gelişme alanı genişlemiştir¹²⁰.

Antlaşmanın uygulanması aşamasında bir takım sorunlar ile karşılaşmış ve İngiliz tüccarlar antlaşma ruhuna uygun olmayan uygulamalar karşısında hukuki yollara

¹¹⁴ AKARLI, a.g.e., s.20-25; Fuat ANDIÇ-Süphan ANDIÇ, **Sadrazam Ali Paşa Hayatı, Zamani ve Siyasi Vasiyetnamesi**, Eren Yay., İstanbul, 2000, s.25-47; AKARLI, a.g.e., s.2-7, 12-15; LEWİS, a.g.e., s.36-40, 55-65; LEWİS, a.g.e., s.173-190

¹¹⁵ PAMUK, a.g.e., s.158

¹¹⁶ Osmanlı Devleti'nin Boğazlar üzerindeki hakimiyetini, Rusya lehine kaybetmesi Avrupalı güçleri rahatsız etmiştir. Nitekim Kırım Savaşı'nda bu güçler Osmanlı Devleti yanında savaşa girmişlerdir. Bu savaşta 100.000 Fransız, 20.000 İngiliz hayatını kaybetmiştir. ARMAOĞLU, **19. Yüzyıl Siyasi....**, s.254

¹¹⁷ S.Rıdvan KARLUK, **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**, 4. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1996, s.535, 611; Şevket PAMUK, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 164-165

¹¹⁸ KAZGAN, a.g.e., s.32

¹¹⁹ Alan PALMER, **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (Çev.: Belkıs Çorakçı DİŞBUDAK), Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Medya Holding, s.165

¹²⁰ PAMUK, **Osm.Eko.ve Dünya Kapitalizmi**, s.28

başvurmuştur. Bir İngiliz tüccar Ankara ve Bilecik'ten almış olduğu mallardan gümrük resminden başka satandan % 9 bir resim alınması üzerine bu durum Baltalimanı Antlaşmasına aykırı bulunduğundan İngiltere sefaretinden taktir verilmiştir¹²¹. Bu süreçte birçok yer silahlı güçler ile kontrol altına alınırken, Latin Amerika, Japonya ve Çin'e kadar birçok yeri yerel iktidarlarla anlaşarak veya silah zoruyla serbest ticaret antlaşmaları yapmıştır. İngiliz-Osmanlı ticari ilişkileri 1820'li yıllarda genişleyerek devam etmiştir. İngiliz tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı kısıtlamalardan ve belirsizlikten rahatsızlık duyduklarından sürecin bir antlaşmaya bağlanması isteği ile yapmış oldukları baskı Balta Limanı Antlaşmasının temelini oluşturmuştur. Siyasal, askeri ve mali bakımdan zayıf olan Osmanlı Devleti'nin çok fazla direnme gücü de bulunmuyordu¹²². Mısır sorunu, Rusya'nın emelleri ve baskıları, Yeniçeriliğin kaldırılmış olması ile Navarin'de donanmanın yakılmış olması Osmanlı Devleti'ni aynı anda ordusuz ve donanmasız bıraktığından antlaşmanın koşulları hazırlanmış bulunuyordu¹²³.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin olumsuz etkilendiği gelişmelerden biri de yüzyılın savaşları ile anılan yenilgiler ve ödenmek zorunda kalınan yüksek Tanzimatlar olmuştur. 1829 Edirne Antlaşma ile Rusya Çarlığına yıllık 800.000 Osmanlı Lirası (o dönemde 1.100.00 İngiliz Sterlini) ödemek zorunda kalırken, Berlin Antlaşması ile de yıllık 318.000 İngiliz Sterlini üzerinden 100 yıl ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Bu ödeme zaman zaman iki ülke arasında sorun olmaya devam etmiştir. Toprak kayıpları ile Osmanlı Devleti'ne yönelen göçler ise ekonomik kırılganlığı daha da artırmıştır¹²⁴.

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketinin başlaması ve Batının bu durum karşısında aldığı önlemler Balta Limanı antlaşmasına kadar uzanmaktadır. Bu nedenle bu antlaşmanın iyi tahlil edilmesi gerekir. Osmanlı Devleti için, Balta Limanı Antlaşması'nın önemli mahzurları bulunmaktaydı.. Osmanlı Devleti, antlaşmadan önce ihracat ve ithalâta % 3 vergi uyguluyor, devletin sınırları içinde bir bölgeden diğer bölgeye taşımada da % 8 ilave iç gümrük vergisi alıyordu. Oysa bu antlaşma sonrasında ithalâta % 5, İhracata % 12 vergi uygulanmış, içerideki % 8 vergi de yalnızca Osmanlı vatandaşlarına tatbik edilmiştir. Kısa zaman sonra diğer devletlerle de aynı anlaşma imzalanmıştır. Bunun doğal sonucu Türklerin ürettiği ürünler; kalitesiz ve pahalı olmaya başlamıştır. İthalat daha cazip hale geldiğinden, ihtiyaçların daha uygun şartlarda dışarıdan ithal edilen ürünlerden karşılanması tercih edilmeye başlamıştır¹²⁵. İçeride üretilen mallardan yerli tüccarların % 8 daha ilave gümrük ödeyecekleri hükmü iç ticareti ve ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Bu durum Türk müteşebbisin ve tacirin yabancılar karşısında zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Nitekim bu durum bir asra yakın devam edecektir¹²⁶. İç vergilendirme veya çifte vergilendirmenin olumsuz etkilerinden ticaret ehlini korumak için yün ve pamuğun İstanbul'a arzında Yedikule ve Sirkeci tarafından bir yerde karaya çıkarılması için talepte bulunulmaktaydı¹²⁷. Balta Limanı Antlaşması sonrasında ticari hayat yabancılar lehine oldukça tavizkar olmuştur. Oysa yerli üretici açısından özellikle % 8 iç gümrük alınması olumsuz etki yapmaktaydı. Dışarıdan borç alınmaya başlaması ile birlikte karayolu ile iç ticarete alınan gümrükler iptal edilmiştir. Deniz ulaştırmasında gümrüklerin kaldırılması ise XX. Yüzyıl başlarında mümkün olabilmıştır¹²⁸.

¹²¹ BOA, C.HR..Dosya Nu.:162, Gömlek Nu.:8099, Tarih:09 Ra 1262

¹²² PAMUK, a.g.e., s.166

¹²³ PAMUK, **Osm.Eko.ve Dünya Kapitalizmi**, s.19

¹²⁴ PAMUK, **Osm.Eko.ve Dünya Kapitalizmi**, s.193

¹²⁵ PAMUK, a.g.e., s.164,65

¹²⁶ KARLUK, **a.g.e.**, s.611

¹²⁷ BOA, BEO..Dosya Nu.:1359, Gömlek Nu.:101914, Tarih:15 R 1317

¹²⁸ PAMUK, a.g.e., s.161,162

Öte yandan tüketici, daha kaliteli olan ve ithal olduğu için de cazip olan ucuz malları tercih etmiştir. Bu durum üretimle ilgili iç piyasayı olumsuz etkilemiştir¹²⁹. Osmanlı Devleti tarafından, devlet eliyle işletilmekte olunan Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda imal edilen halıların Avrupalı tiplerinin daha ucuz ve dayanıklı olması konusunda merkezden ikazlar yapılmaktadır. Bu durum gelişmelerin İstanbul tarafından yakından takip edildiğini ve iç üretimin kalitesinin korunmasına önem verildiğini göstermektedir¹³⁰. XIX. yüzyılın ortalarında Amasya, Diyarbakır, Halep ve Şam, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerde iplik eğirme, kumaş dokuma ve el tezgâhlarının giderek gerilemekte olduğu bilinmektedir. Lonca teşkilatı bu durumdan ciddi rahatsızlık duymuştur.

İthalat, Balta Limanı Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede ortalama 10 kattan fazla artmıştır. Bu durum ticari alandaki kanunların ne kadar da sıhhsiz olduğunu göstermektedir¹³¹. Osmanlı Devleti'nin sanayinin çökmesine tek neden şüphesiz Balta Limanı Antlaşması değildir. Avrupa'da ithal edilen pamuklu tekstil ürünleri XIX. yüzyılda seri üretimin bir sonucu olarak büyük gelişme göstermiştir. Sanayi kollarının dünya çapında yarısı İngiltere'dedir. Avrupa potansiyelinde ise bu oran % 55-60 civarındadır. İngiltere bu dönemde enerji tüketiminde Amerika veya Almanya'nın beş katı, Fransa'nın altı katı, Rusya'nın ise 155 katını kullanmaktadır. Daha sonraki yıllarda bu oran İngiltere aleyhine değişmiştir. Bunun nedeni İngiltere'nin gerilemesinden kaynaklanmamaktadır. Diğer ülkelerin İngiltere'ye göre daha hızlı sanayileşme ile arayı kapatmasından kaynaklanmaktadır¹³². Günümüzde hızlı büyüyen ülkelerin gelişmiş ülke adayları olarak oynadıkları rol de bu kapsamdadır. Birçok ülke küçülürken, bir çok ülke de zamanla dünyanın gelişmiş ülkesi konumuna gelmektedir. Çin bu konuda oldukça güncel ve popüler bir örnektir.

Osmanlı Devleti de sanayileşme alanında dokuma ve halıcılığın geliştirilmesi için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Vilayetlerin de bu alanda merkezden talepleri olduğu görülmektedir. Isparta'da pamuklu dokuma ve halıcılığın geliştirilmesi için bir şirket kurulması talebi, Yanya Kasabası'nda Rum Cemaati kızlarına dokuma sanayini öğretmek üzere bir mektep inşasına müsaade edilmesi bu kapsamdadır¹³³. Yine Kayseri'de üretilen yün ve ipek seccadelerin ıslahı için Hereke Fabrikası'nda Mehmet Efendi ile Boyacı Siman Anastas'ın, Sivas'tan Karelkeyan Mıgırdıç Efendi'nin eğitim alması ve yine Kayseri'de bu alandaki bilgi eksikliğinin giderilmesi için askeri debbağhaneye de öğrenci gönderme ihtiyacı dönemin şartlarında Osmanlı Devleti açısından kalitenin geliştirilmesi ve eğitilmiş insanlar marifetiyle dokumacılığın korunması bakımından icra edilen uygulamalar olmuştur¹³⁴. XIX. Yüzyılda Osmanlı iç piyasasında, ucuz emekle kısıtlı üretim zor şartlarda sürdürülebilmiştir. Balta Limanı Anlaşması; İktisadi, siyasi ve askeri gelişmelerin meydana getirdiği sıkıntıların

¹²⁹ Yapılan sağlıksız anlaşmalar ve Kapitülasyonlar sonucu; 1878-1913 döneminde her yıl ortalama 75.000 ton gıdaya ihtiyaç duyulmuştur. Bunlardan 65.000 tonu pirinç ve 10.000 tonu buğdaydan oluşmaktadır. Bu ithalâta yıllık ortalama 12.000.000 altın lira ödenmiştir. TOKGÖZ, a.g.e.,s.3 (?)

¹³⁰ BOA, BEO..Dosya Nu.:204, Gömlek Nu.:15231, Tarih:04 Za 1310

¹³¹ PAMUK, a.g.e.,s.169; Fatih M. DERVİŞOĞLU, Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi, Ötüken Neş., İstanbul, 2007, s. 32

¹³² Durmuş YALÇIN VD., a.g.e, C.I, s.27,28

¹³³ BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:1237, Gömlek Nu.:18, Tarih:28 M 1326,EK-1; BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:1949, Gömlek Nu.:112 Tarih:18 L 1309

¹³⁴ BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:2169, Gömlek Nu.:80, Tarih:12 L 1316; BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:2217, Gömlek Nu.:3 Tarih:20 S 1317; BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:11, Gömlek Nu.:57 Tarih:23 S 1314

sonucu olarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkinin resmi belgesidir. Öyle ki, Lozan Antlaşması'nda bile bu durum tamamen çözümlenememiştir. Türkiye Cumhuriyeti, ancak 1928 yılından sonra dış ticaret politikalarını bağımsız olarak uygulama fırsatı bulabilmiştir¹³⁵.

Osmanlı Devleti'nin ihraç ettiği mallar daha çok tarım ürünlerinden oluşurken, ithalâtı ise tekstil ile sanayi ürünleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde demiryolunun yeni bir gelişme olarak dünyada yaygınlaşması Osmanlı Devleti'ne olumlu katkı sağlamış ve ihracatını artırmıştır¹³⁶. Osmanlı Devleti'nde ithalât-ihracat ürünleri değerlendirildiğinde; alınan mallar pahalı ve tekelci bir yapıdan temin edilmekte, İhraç mallarını ise değeri ucuz, stratejik olarak önemi bulunmayan ürünler oluşturmaktadır. İhracatın ithalâtı karşılama oranı Şevket Pamuk'a göre % 55'dir. Bu ihracat ürünlerini; Kuru üzüm, ham ipek, pamuk, fındık, afyon, arpa, tiftik, yumurta, incir, ipek kozası, zeytinyağı, meşe palamutu, susam, halı, kilim, işlenmiş deri ve bazı gıda maddeleri oluşturuyordu. İthalatta ise un, tahıl, şeker, çay, kahve ve pirinç önemli kalemlerdi¹³⁷. Osmanlı ziraati geliştirmek için bir takım tedbirler almış olmasına rağmen kara sabanın ziraatta temel üretim aracı olması arzu edilen gelişmeyi sağlamıyordu¹³⁸. 1870'li yıllarda Almanya ve İtalya bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Almanya arasındaki rekabetten yararlanmasını bilmiştir. Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda yaptığı uzun ve çok cepheli savaşlar nedeniyle masrafları oldukça yüksek olan büyük orduların idamesinde ciddi zorluklarla karşılaşmış, ekonomisi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. 1789-1844 arasında enflasyon en yüksek seviyeye ulaşmış, fiyatlar 10-15 kat artmıştır¹³⁹. Ekonomi ve devlet idaresinde işler bundan sonra da iyiye gitmemiştir. Osmanlı Devleti, Sanayi Devriminden olumsuz etkilenerek çıkmıştır. İşkodra ve Tırnova dokuma sanayinde önemli beldelerdir. Bu beldelerde sanayinin olumsuz etkilendiğini gösteren istatistikler önemli bir değerlendirme fırsatı vermektedir. Takriben; 1812 yılında İşkodra'da 200, Tırnova'da 2000 tezgâh çalışırken, 19 yıl sonra 1831'de İşkodra'da 40, Tırnova'da 200 tezgâh kalmıştır.

Osmanlı ekonomisinde önemli sektörler; dokuma, gemicilik ve çinicilikti. James Watt'ın 1774 yılında buharı kullanmaya başlaması ile dünyada hızlı bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Adam Smith'in¹⁴⁰ liberal ekonomi kuramlarının 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması (Balta Limanı) ile Osmanlı coğrafyasında uygulanmaya başlanması Osmanlı Devleti'nin çok da güçlü olmayan sanayisinin çökmesine neden olmuştur¹⁴¹. İşin ilginç tarafı; *Adam Smith* (16 Haziran 1723–17 Temmuz 1790)'nü görüşünü Osmanlı Devleti'nde uygulamak için çalışan Batılı devletler kendi ülkelerinde liberalizmin tatbikinde bu kadar istekli olmamışlardır. Burada bir başka önemli husus da devlet yönetiminde görev alanların bakışı ile ilgilidir. Osmanlı yöneticilerinin bir kısmı sanayinin gücüne ve önemine II. Meşrutiyete kadar pek inanmamıştır. Sanayinin yalnız ordunun techizi için gerekli olduğu değerlendirilmiştir.

¹³⁵ KARLUK, *a.g.e.*, s.518, 611; TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.46,47

¹³⁶ Bilmez Bülent CAN, "Ortadoğu'nun Avrupa Merkezci Modern Standardizasyonunda Demiryollarının Rolü", **Demiryolundan Petrole Chester Projesi(1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.48-50

¹³⁷ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.17

¹³⁸ İlber ORTAYLI, **Tarihimiz ve Biz**, TİMAŞ, İstanbul, 2008, s.111

¹³⁹ PAMUK, *a.g.e.*, s.180-186

Mesela, 1814'de 23 kuruş olan bir sterlin 1839'da 104 kuruş olmuştur.

¹⁴⁰ **Adam Smith (1723-1790)**, İskoçyalı ekonomist ve filozof olan Adam Smith, Glasgow ve Oxford Üniversitelerinde öğrenim görmüş ve daha sonra Glasgow Üniversitesi'nde ahlak felsefesi profesörü olmuştur. Çok geniş sahaya yayılan çeşitli yazıları vardır. Ekonomi, bunlar arasında en önemlisidir. Serbest dış ticareti savunan Smith'in en önemli teorik katkısı, tam rekabet altında kaynakların en faydalı etkin dağılımı hakkında ilk analizi geliştirmiş olmasıdır. Smith devletin üç ana fonksiyonu olan emniyet, adalet ve altyapı yatırımlarına ağırlık vermektedir.

¹⁴¹ KARLUK, *a.g.e.*, s.191-193

Osmanlı Devleti'nde devlet erkânı sanayi devrimini ve dünyaya tesirlerini yeterince anlayamamıştır¹⁴². XVIII. yüzyılda; su gücü ve bilahare buhar gücünün teknolojide kullanılmasıyla seri olarak milyonlarca üretim yapan Avrupa sanayi karşısında el tezgâhları ile direnmek ve bunları savunmak şüphesiz doğru bir yol değildi¹⁴³. Balta Limanı Antlaşması Osmanlı sanayine büyük zararlar vermiştir. Osmanlı sanayinin çökmesine tek başına neden olmadığı bir kanaat olarak savunuluyor olmakla birlikte bir kısım iktisat tarihçileri ise en önemli sebep olarak görmekte dirler. Sanayi devrimini başlatamayan Osmanlı Devleti, mevcut yapısı ile iktisadi anlamda bağımsızlığına zarar verecek birçok uygulamanın sahası olmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, dokumacılığı geliştirmek için bir takım tedbirler almış olmakla birlikte XVIII. yüzyıldan günümüze değişmeyen en önemli sorun tezgâhların ithal edilmesidir. Türkiye'de sanayi tesislerinde dünya standartlarında tezgâh üretimi mümkün olmamıştır. Oysa gelişmenin sağlanması için üretimin içeride yapılması ve dünyaya pazarlanabilmesi önemli bir dönüşümü beraberinde getirebilecekken, mamul ürünün üretim sistemlerinde yurt dışına bağımlılık bir alışkanlık haline gelmiştir. Yüzyılın başında bir çok arşiv belgesinin konusu çorap, fanila, gömlek ve benzeri ürünlerin makinelerinin veya torna tezgâhlarının uygun şartlarda ithaline aittir¹⁴⁴.

1838 tarihli Balta Limanı Anlaşması ile geçmişten gelen kapitülasyonların da tesiri ile ekonomik sıkıntı artmıştır. Islahat Fermanı; Reşit, Fuad ve Ali Paşaların icraatları çok ileri düşünceler olmasına karşın bu fikirleri halka ve yönetime mal etmek mümkün olamadığı gibi Batılı devletlerin samimiyetsizliği ve çıkarları gereği Osmanlı Devleti'ne yönelik dostça olmayan tavırları devam etmiştir. Osmanlı Devleti Balta Limanı ile başlayan dış açılma, ticarete liberalleşme politikasını uzun süre uygulamıştır. Bu politikaların olumsuz sonuçları ortaya çıkmasına karşın devletin zayıf olması nedeniyle düzeltici tedbirler alınamamıştır. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile bir çok alanda inisiyatif kaybederken, İngiltere sömürgelerini geliştirme kapsamında Çin ile Afyon savaşlarını başlatmış ve 1842'de Nankin Antlaşmasını imzalamıştır¹⁴⁵.

1.7. Osmanlı Devleti'nin Dış Borç Alması ve Sonuçları

Osmanlı Devleti tarihinde borçlanma sorunu her dönem gündemde yer etmiştir. Uzun ve büyük seferlerin finansmanı için devlet birçok tedbir ve çözüm yolları üretmek durumundaydı. Duraklama dönemine kadar borçlanma önemli bir sorun olarak görülmezken, fetihlerin durması, toprak kayıpları ve diğer devletlerin ilgi alanı oluşan başka sahaların ortaya çıkması ile Osmanlı Devleti'nin ekonomik sahadaki etkinliği azalmıştır. Osmanlı borç almaya iç borçlanma ile başlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru devlet; padişah, vezirler ve yüksek seviyeli bürokratlardan borçlanmaya başlamıştır. Bu borçlanmalar milyonlarca akçeye kadar

¹⁴² Sakızlı Ohannes Efendi ve Portakal Mikail Paşa Mülkiye Mektebi'nde verdikleri derslerde; Osmanlı Devleti için sanayileşmenin kaynak israfı olduğunu anlatıyorlardı. XIX. yüzyılın sonunda Cavit Bey ise iktisat ilkelerine ters düşecek bir sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracağını ileri sürüyordu. Ancak bu dönemde Avrupa'da kişi başına ortalama gelir 170 dolarken, Osmanlı Devleti'nde 44 dolardı. Nitekim bu miktar 1938 sonunda 88 dolar olacaktır. TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.2,104

¹⁴³ İlber ORTAYLI, *Gelenekten Geleceğe*, Timaş, İstanbul, 2008, s.141

¹⁴⁴ BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:703, Gömlek Nu.:48, Tarih: 8 S 1321 BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:890, Gömlek Nu.:32 Tarih:10 B 1322

¹⁴⁵ KAZGAN, *a.g.e.*, s.32

çıkabilmekteydi¹⁴⁶. XVIII. yüzyılın sarrafları sonraki yüzyılda faizle borç vererek ve para piyasasını kontrol ederek yeni simleriyle Galata Bankerleri olarak ortaya çıkmıştır¹⁴⁷.

Bankerler, XIX. yüzyılın ilk 3 çeyreğinde oldukça etkindiler. Osmanlı Devleti'nde Avrupalı bankalar şube açmaya başladıktan sonra önemli rakipleri ortaya çıkmakla birlikte bankerler mesleklerini sürdürmeye ve iç piyasada var olmaya çalıştılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avrupalı mali sermaye grupları ve Osmanlı Bankasının borç vermemesi bankerler için bir kere daha ümit kapısı olmalarının yolunu açmıştır. Osmanlı vatandaşı olan bu insanlar Osmanlı ve vatan sevgisini de sloganlaştırarak yeni bir söylemle devletin yanında olduklarını pekiştirmiş¹⁴⁸ ve karlı ticaretlerini sürdürmeyi başarmışlardır. Bu süreçte devlet ekonomik sıkıntıları aşabilmek için paranın değeri ile sıklıkla oynamakla birlikte yenicilerinin ve kent soyluların direnişini de dikkate almak zorundaydı. 1826'da Yeniçerilerin kaldırılması ile bu alanda önemli bir esneklik sağlanarak 1830'a kadar kuruşun gümüş içeriği % 79'a kadar gerilemiştir¹⁴⁹. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda başlattığı istemli batılılaşma süreci Avrupa ile ilişkileri temelinden değiştirmiştir. Daha önce etkin bir güç dengesi olan Osmanlı İmparatorluğunun Avrupalı ülkelere benzeyerek ve sistemi yeniden tanımlayarak batılılaşma sürecinde ilişkilerin boyutu da değişmeye başlamıştır. Bu dönemde Avrupalılar danışmanlık ve yol göstericilik gibi daha akil bir konuma yükselmişlerdir.

Kırım Savaşı, Osmanlı ekonomisini derinden sarsmıştır. Harp masraflarını karşılayabilmek için ilk defa borç para alınmıştır. 1854 yılında alınan borçlar 27 yıl sonra devletin maliyesinin iflası ile neticelenmiştir. Borçların ödenememesinin bir sonucu olarak, 1881 tarihinde Milli bağımsızlık anlayışı ile bağdaşmayacak olan Duyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Kapitülasyonlar, Balta Limanı Antlaşması ve Duyun-ı Umumiye'nin olumsuz neticeleri olarak devlet ekonomik bağımsızlığını sürdürememiştir. Devletin son zamanlarında yabancı yatırımların etkinliğini her zamankinden daha yüksek rakamlarla devleti iktisadi olarak sarsmaktaydı. Tarım sektörünün temel ekonomik güç kaynağı olan bir ülkede, sanayi alanında yatırımların yabancıların elinde olmasının arzu edilen bir durum olmayacağı açıktır.

Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni seferlerde elde edilen iç ek vergiler bakımından zorlamıştır. Bu gelişme üzerine devlet içeriden alamadığı ve temin edemediği kaynağı borçlanma ile temin etmek durumunda kalmıştır. İlk borçlanma için 1840'lı yılların ortalarında Sultan Abdülmecit'e öneri götürüldüğü zaman buna şiddetle karşı çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun dışa borçlu bir devlet olmadığı, böyle bir geleneğin oluşmasına kapıyı aralayamayacağını belirtmiştir. Ne var ki, bu direnç bir süre devam edebilmiştir. Devletlerarasında olmasa da Galata Bankerleri marifetiyle kısa vadeli olarak ilk borç, 1840'lı yıllarda Fransa'dan alınırken, 1854 yılında Kırım Savaşı'nın yüklerinin kaldırılamaz hale gelmesi ile Osmanlı Devleti resmi olarak başka bir devletten (İngilizlerden) borç almaya başlamıştır¹⁵⁰. Osmanlı Devleti, 1854 yılında ilk kez borçlanır ve daha çeyrek yüzyıl sonrasında bu durum içinden çıkılmaz bir hal alır¹⁵¹.

Osmanlı maliyesinin açık vermeye başlaması ile başlayan olumsuz gelişmeler 1854 yılında alınmaya başlanan dış borç ile yeni bir boyuta ulaşmıştır. Bir süre sonra dış ülkelere borçlanma sıradan bir vak'a halini almıştır. Osmanlı Devleti, 1875'de borç ödemelerini yarı yarıya durdururken, 1876'da artık ödememeye başlamıştır. Avrupa'da 1870'lerde başlayan

¹⁴⁶ PAMUK, **Osmanlı İmp. Paranın Tarihi**, s.93

¹⁴⁷ PAMUK, **Osmanlı İmp. Paranın Tarihi**, s.217

¹⁴⁸ PAMUK, **Osmanlı İmp. Paranın Tarihi**, s.221

¹⁴⁹ PAMUK, **Osmanlı İmp. Paranın Tarihi**, s.215

¹⁵⁰ ÇAVDAR, **Mil.Müc.Eko.Kök.**,s.74-76

¹⁵¹ Tefvik ÇAVDAR, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye'**, Milliyet Yay., İstanbul,1971, s.167

borsa krizi borç bulma şansını da giderek olumsuz etkilemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin toplam dış borcu 200.000.000 sterlin, yıllık ödeme miktarı 11.000.000 sterlin, devletin geliri ise 18.000.000 sterlin olarak hesaplanmıştı. Devletin gelirinin % 60'nın bu borç ödenmesine yönlendirilmesi gerekmektedir ve krizler gittikçe derinleşmekteydi. Osmanlı Devleti ile borçlu olduğu Almanya, Fransa, Avusturya, İngiltere ve diğer taraflar arasında başlayan görüşme 1293 (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle kesintiye uğramıştı. Yeniden başlayan görüşmeler sonunda 1881 yılı Aralık ayında (Hicri Muharrem ayı) bir antlaşma ile sona ermiştir. Bu son yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Duyun-u Umumiye'nin kurulması yeni alınan borçların ödeme koşulları ve faiz oranları önceki borçlara nazaran daha iyi şartlarda gerçekleşmiştir¹⁵². 1875'e kadar toplamda alınan 5.300.000 lira borçlanmadan öyle kesintiler yapılır ki, Osmanlı Devletinin eline ancak 2.700.000 lira geçer¹⁵³.

Osmanlı Devleti, iç ve dış gelirler olmak üzere iki temel gelir kaynağına sahipti. Duyun-u Umumiye ile dış gelirler kapsamında bağlı eyaletler ve devletlerin gelirleri idareye aktarılırken, iç kaynakların da bir kısmı Duyun-u Umumiye terk edilmek zorunda kalmıştır¹⁵⁴. Tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içeceklerden alınan vergiler, ham ipekten alınan öşür ile Doğu Rumeli'nin ödediği vergiler yabancıların kurmuş olduğu Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi tarafından yönetilecekti. Yabancı sermaye ile 1883'te kurulan Tütün Rejisi Şirketi'nin ülke içindeki tütün ve sigara alım satımında önemli ayrıcalıklar elde etmekteydi. Kuruluş tüzüğü gereği gelirlerinin bir kısmının Duyun-u Umumiye İdaresine aktarılması kararlaştırılmıştır¹⁵⁵.

1881 Muharrem Kararnamesi ile borçların ülkelere göre dağılımı aşağıda tabloda sunulduğu şekildeydi¹⁵⁶.

F ransa	İ ngiltere	Türkiye (İç Borç)	H ollanda	A lmanya	A talya	İ v.Mac.	A
% 40	% 29	% 7.93	% 7.60	% 4.70	% 2.60	% 0.97	%

Duyun-u Umumiye'nin Osmanlı coğrafyası üzerinde faaliyetini sürdürmesinde önemli bir yardımcısı 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası olmuştur. Bu banka duyun-u umumiye ile koordineli çalışırken banka ve şubeleri Duyun-u Umumiye İdaresi yirmiyi aşkın kentte 5.000 çalışanı ile büyük bir teşkilat olarak yapılanmış her türlü vergiden muaf tutularak adeta devlet içinde kontrolsüz bir güç unsuru haline gelmiş bulunuyordu¹⁵⁷. Bankanın kuruluşu Londra'da olmuş ve ilk istikrazlar İngiltere'de piyasaya sürülmüştür¹⁵⁸. Duyun-u Umumiye, 200-300 üst seviye yönetici Avrupalı, diğerleri Osmanlı vatandaşı olan bu kurumda ücretler oldukça yüksekti. Bir amelenin ücretinin günlük 10 kuruş olduğu bir zamanda orta seviye bir Duyun-u Umumiye idarecisi 2000-3000 TL civarında maaş almaktaydı. Kaldı ki, bu maaşlar

¹⁵² Donald C.BLAİSDELL,(Çev.:Ali İhsan DALGIÇ), **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Dünyu umumiye"**, Doğu-Batı Yayınları,İstanbul,1979,s.13

¹⁵³ BLAİSDELL,a.g.e.,s.IV

¹⁵⁴ BLAİSDELL,a.g.e.,s.V

¹⁵⁵ PAMUK, a.g.e., s.188-190

¹⁵⁶ ÇAVDAR, **Mil.Müc.Eko.Kök.**,s.77

¹⁵⁷ KAZGAN, a.g.e.,s.61

¹⁵⁸ Şevket PAMUK, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yay.,Ankara, 1984, s.70

da Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaktaydı. Osmanlı Devleti idarenin kurulması ile dış borç almaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığı zamanda Osmanlı dış borçları toplamda 160 milyon İngiliz Sterlinini buluyordu¹⁵⁹. Osmanlı Devleti borç ödemeyi savaşla birlikte durdururken 1920’de yeniden serbest bırakmıştır. Bu kez de Ankara Hükümeti Düyunu Umumiye gelirlerine savaş yıllarında el koymuştur¹⁶⁰. Lozan görüşmelerinde borçların ödeme yöntemi en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Görüşmeler sonunda toplam borun; % 70’i Türkiye’ye, % 11’i Yunanistan’a, % 8’i Suriye ve Lübnan’a, kalan %14 ise toprak kazanımında bulunan diğer Balkan ülkelerinin hissesine düşmüştür¹⁶¹. Türk heyeti tarafından, Lozan Barış Antlaşması ile borcun Türkiye topraklarında kalan kısma tekabül eden 109 milyon İngiliz sterlinin ödeneceği kabul edilmiştir. Türkiye’nin ödeyeceği meblağın 99 yılda ödenmesi konusunda uzlaşmış ve ödemenin Frank cinsinden olması kabul edilmiştir. Türkiye 1854 yılında alınmaya başlayan borç batağından ancak 100 yıl sonra 1954 yılında kurtulabilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin borçlanma sebebiyle Avrupalı ülkelerin kısılcasına girmeye başladığı dönemlerde yaşanan bir önemli gelişme toprak satışına müsaade edilmesi olayıdır. Borçları hızla artan, borcun faizini bile ödemekte sıkıntıya düşen devlet, 1867 yılında yabancılara toprak satışına müsaade etmiştir. Bu yıllar Batılı devletlerin her birinin Osmanlı Devleti ile ilgili bir takım planlarının bulunduğu bir dönem olmuştur. Nitekim kısa süre sonra birliğini tamamlayan İtalya’nın Trablusgarp üzerinde yürüttüğü çalışmada toprak satışından oldukça yararlandığı görülmektedir¹⁶².

Dış borç ile Osmanlı Devleti bir takım egemenlik haklarından da mahrum kalmış ve Batılı devletler kurdukları idare vasıtasıyla alacaklarını tahsil etmişlerdir. Atatürk tarafından, Düyun-i Umumiye İdaresinin daima hatırlanması ve ibret alınması için Düyun-u Umumiye idare binası liseye dönüştürülüş ve günümüzde İstanbul Erkek Lisesi olarak hizmet vermektedir.

1.8. Osmanlı Devleti’nde Yabancı Yatırımlar ve Sanayileşememe Sorunu

Osmanlı Devleti, XX. yüzyılın başında ekonomik alanda oldukça geride kalmış bulunuyordu. Osmanlı Devleti’nin Sanayii alanındaki yetersizliği nedeniyle ilgi alanında tarım kalmış bulunuyordu. Oldukça sınırlı olan sermaye gücü de bu durumun başka bir boyutuuydu. XX. yüzyılın başında ülkenin bağımsız bir gümrük politikası izlemenin yanında sanayileşmeye yönelik bir politika izlemesi gereği savunulmaya başlanmıştır. Avrupa ülkeleri gelişme dönemlerinde korumacılık politikası izlemişlerdir. Osmanlı Devleti’nin de benzeri bir politika izlemesi gerektiği tartışılmıştır. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu koşullar gereği bu mümkün olmamıştır. I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile devlet dışarıdan temin ettiği mamul ürün ve gıdanın % 20’sini de içeriden karşılamak zorunda kalmıştır. Bu durum doğal olarak iç dinamiklerin harekete geçmesine ve milli bir politika uygulanması için bir fırsat doğmasına imkân tanımıştır. İttihat ve Terakki 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak bu alanda ilk tedbir alınmıştır. Bu kanun ile Türk müteşebbis cesaretlendirilmek istenmiş ve ilk Türk zenginlerin oluşturulması alanında girişim başlatılmıştır¹⁶³. Savaş yıllarının uzaması ile iç piyasaya dönülmesi bir zorunluluk olmakla birlikte tarım toplumu olan sanayisi oldukça sınırlı olan Osmanlı Devleti’nin atılımlarda bulunması mümkün değildi. Osmanlı piyasası 1914-1918 yılları arasında fiyatların 18 kat artmasıyla büyük bir sıkıntı içinde bulunuyordu¹⁶⁴. Bu sürecin

¹⁵⁹ PAMUK, a.g.e., s.190-192

¹⁶⁰ BLAİSDELL, a.g.e., s. VI

¹⁶¹ BLAİSDELL, a.g.e., s.185

¹⁶² Hale ŞİVGİN, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, AAM, 1989, s.23

¹⁶³ PAMUK, a.g.e., s.182-184

¹⁶⁴ Korkut BORATAV, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, www.altiniçizdiklerim.com, s.4; PAMUK, *Osmanlı İmp. Paranın Tarihi*, s.242

yaşandığı zaman diliminde Türk iktisadi sahalarında ise yabancı yatırımlar büyük bir yekûnu tutmaktaydı.

1913 Yılında Yabancı Sermaye Yatırımları Tabloda Verilmiştir ¹⁶⁵ :	
Madencilik	123 Milyon Kuruş
Elekt., Havagazı,Su	343 Milyon Kuruş
Tütün-Tekel	265 Milyon Kuruş
İmalat Sanayi	265 Milyon Kuruş

Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralara ülkede işleyen fabrika sayısı 20 civarındaydı. XX. yüzyıldaki Türk sanayinin, ülkenin maden ve tarım zenginliklerini değerlendirmesi mümkün değildi¹⁶⁶. 1914 yılında Fransız yatırımı 3.3 milyar Fransız Frangına, 1913 yılında İngiliz yatırımı 24 milyon sterline yükselmiştir. Misak-ı Milli sınırları içinde 94 kuruluş yabancılar denetiminde bulunuyordu. Bu 94 kuruluştaki yabancı sermaye miktarı yaklaşık 63.4 milyon İngiliz Sterliniydi¹⁶⁷. 1875 yılında dış borç toplamı 200 milyon sterlin, yıllık anapara ve faiz ödemeleri 11 milyon sterlini buluyordu. Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri ise 18 milyon sterlini¹⁶⁸ olduğu gerçeğinden hareketle bazı kaynaklarda Osmanlı gelirleri 25 milyon lira olarak geçmekle birlikte gerçek rakam 17-18 milyon liraydı. Dış borçlar çıkınca kalan 4 milyon liranın ülkenin ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildi. 1875’de ödemenin durdurulması bu nedenle kaçınılmazdır¹⁶⁹. 1921 yılında 1298 maden işletme imtiyazının yalnız 159’u devlete aitti¹⁷⁰. Osmanlı Devleti’nin yüksek borçları ve faizleri devletin imkânlarının çok üstündeydi. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonunda aydınların bir kısmının manda sistemine sıcak bakmalarının temelinde, devletin içinde düştüğü durumdan kurtulmasına matematiksel olarak imkân olmadığı görülmeleri neden olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalma süreci incelendiğinde; Batının yükselişinin hikayesi ve sonuçları son yüzyılların önemli konularından olmuştur. Bu alanda yapılan bir değerlendirmede başlıca etkenlerin; bilim ve buluşlar, doğal kaynaklar, toplumda meydana gelen psikolojik algı değişikliği, dogmalar yerine merkeze insanın yerleşmesi, fırsatlar, kötü yönetim, gelir ve servet eşitsizlikleri, sömürü, sömürgecilik, yayılmacılık ve kölecilik olarak sınıflandırılmıştır¹⁷¹.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batıda yaşanan gelişmelere karşı duyarlı hale gelmiştir. Bu hassasiyet XX. asra doğru artarak devam etmiştir. Alan Palmer, Osmanlı Ordusu’nun 1911–1912 öncesi beş altı yıllık bir barış süresinde kalsaydı yeniden

¹⁶⁵ ÇAVDAR, *Mil.Müc.Eko.Kök.*,s.79; TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.10

Çavdar’ın eserinde daha ayrıntılı istatistikî veriler yer almaktadır.

¹⁶⁶ İlber ORTAYLI, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfusu*, Timaş, İstanbul, 2008, s.48

¹⁶⁷ KARLUK, *a.g.e.*, s. 536

¹⁶⁸ PAMUK, *a.g.e.*, s.184-188

¹⁶⁹ BLAISDELL, *a.g.e.*,s.13

¹⁶⁹ PAMUK, *a.g.e.*, s.IV

¹⁷⁰ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.11

¹⁷¹ Nathan ROSENBERG-L.E.BİRDZELL,Jr.,*Batı Nasıl Zengin Oldu*, Form Yay.,İstanbul,s.23-36

dayanılmaz bir güç hâline gelebileceği değerlendirmesini yapar¹⁷². Aslında bu değerlendirmeyi bazı Batılı aydınlar da yapmıştır. Bunun Batı dünyası tarafından süratle değerlendirilip çözümlenmesi de önemle talep edilmiştir. Batılı devletler teknolojinin her türlü imkânından yararlanırken, Anadolu'dan çobanlıktan, çiftçilikten kopup gelen Türk insanının teknik alan başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin geçmiş dönemlerde elde edemediği gelişmeleri XX. yüzyılın ilk yıllarında adeta yeni okuma ile kapatmaya çalışması önemli olmuştur. Bu irade günümüze kadar da varlığını sürdürmektedir. Ne var ki, bu durum dünyanın yeniden dizayn edildiği bir zamanda cılız kalmış adımlardır¹⁷³. Çünkü Avrupa'nın gelişmesi yüzyıllarca sürmüş ve bu alanda bir kültür oluşmuştur. Teknik olarak Türk ve Batılı Devletleri orduları arasında teknik alanda büyük farklar olduğu açıktır. XX. yüzyılın başında havacılık alanında yaşanan süreçte gelişmeler sıkı takip edilmesine rağmen Batı orduları ayarında bir hava gücü oluşturulamamıştır. Osmanlı Askeri Hava Sanayi de aynı durumdaydı. Avrupa'da birçok uçak fabrikası kurulmuşken, Osmanlı Devleti idarecileri bu gelişmenin kısa süre sonra ordularda önemli bir güç unsuru olacağını değerlendirilmesi yapılmasına rağmen tedbir alamamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı batılı girişimciler Osmanlı ülkesinde bir uçak fabrikası kurulması için etüt çalışmaları yapmışlardır. Ancak Osmanlı sanayinin genel durumunun henüz bir uçak fabrikasını kaldıracak seviyede olmadığı gözlemlenmiş ve proje uygulamaya geçirilememiştir. Bir toplumun genel durumu gelişmelere uyumlu halde olmadıkça özellikle teknik alanda proaktif tedbirler bir yerde arzu edilen sonucu verememektedir. Tarihin değişmez bir hükmü olarak, barış zamanında alınmayan tedbirin bedeli, savaşlarda kan olarak ödenmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Suriye-Filistin Cephesinde savaşı kaybetmesinin en önemli sebebi hava hâkimiyetinin İngilizlere geçmesi ve Türk ordusuna havadan verdirilen kayıpların büyük etkisi olmuştur. Filistin Cephesinde yaşananların incelenmesinin günümüzde de ders mahiyetinde sonuçları olacağı değerlendirilmektedir. Çünkü burada yaşananlar bir ordunun yenilmesinden ziyade, Avrasya'nın yüzyıllardır en etkin gücü olan bir milletin kaybetmesinin hikâyesidir. Bu hikayenin özü; Osmanlı Devleti'nin savaş araç ve gereçlerinde dışarıya bağımlı hale gelmesi, sanayi alanında yetersizliğinin bir sonucu olarak savaşlarda yenilmesinin son halkası oluşudur. Ne var ki, sanayi teknoloji ithali olmamakta, ülkenin bütün alanlarında bir yenilenmeyi, değişimi, dinamizmi ve geleceğin planlanmasını gerektirmektedir.

Sanayileşmenin olduğu bir dönemde Osmanlı Devleti'nin, tarım ekonomisi ile oluşturduğu yapıdan kurtulması mümkün görünmüyordu. Avrupa'da bir birini etkileyecek rekabet içinde devletler mevcutken Osmanlı sınırında benzeri bir durum söz konusu değildi. Hangi gerekçe ileri sürülürse sürülsün ışık bir kere daha Avrupa'da yanmış bulunuyordu. Bu durumu fırsata dönüştürmeleri ve sanayi inkılâbını idarecilerin desteklemesi gelecek yüzyıllar adına kıta Avrupa'sının akıllı uygulamaları olmuştur.

1.10. Değerlendirme

Graham FULLER, Türkiye'nin son iki yüzyıldır yaşadığı süreci değerlendirmesinde, Müslümanların yüz yıllar boyunca Batının egemen olmasını sağlayan gücün gerçek "sırları"na vakıf olmaya çaba harcadıklarını belirtmektedir. Tespitinde, Batılıların Doğulular kendilerine benzemekte diye hayal kurarken gerçekte Doğuluların, "**Batılılar gibi güçlü olmak**"

¹⁷² PALMER, a.g.e., s.341

¹⁷³ 1910'ların Anadolu'su çok geri kalmış durumdaydı. Bu günkü müreffeh Türkiye ile o günleri yorumlamak zor olacaktır. Mesela, 1914 yılında İstanbul 1.122.000, İzmir 198.000, Bursa 76.000, Adana 64.000, Konya 49.000, Ankara 27.000 nüfusa sahipti. TOKGÖZ, a.g.e., s.3

istediklerini belirtmektedir. Batılılaşma bir savunma mekanizması olarak geliştirilmiştir iddiasında bulunmaktadır¹⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü bir devletin zayıflamasından ziyade bir medeniyetin gerilemesi olarak görmek mümkündür. Bir medeniyetin gerilemesi diğer bir ifade ile başka bir medeniyetin ilerlemesi olmuştur. Çünkü ancak bir mukayese ile ilerleme ve gerilemeden bahsedilebilir. XVII. yüzyıldan itibaren Batı dünyasında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Gelişmede doküma sanayi başat rolü oynamıştır. Kas gücünün yerini alan buhar gücü makineleşmeyi beraberinde getirmiştir. Burjuva sınıfının oluşması toplumu yeniden yapılandırırken yıkılan feodalitenin çağdaşı olan Osmanlı tarımı da zayıf düşmüş ama alternatif üretilememiştir. Doğu toplumları Batıda olduğu gibi büyük çalkalanma yaşamamış ancak dinamizmini kaybetmiş ve statik bir halde varlığını yüzyıllarca korumuştur. Osmanlı toplum hayatının hemen her safhasında Batı-Doğu arasındaki büyük farklılıkları görmek mümkündür. Batılı insan, yüzyıllarca süren iç çekişmelerden ve rehavetten kurtulmuş, çaresizliğin bir sonucu olarak yeni kıtaları keşfetmiştir. Bu sayede Avrupa'nın sıra dışı insanı Amerika'da yeni bir vatanın peteğini örerken, bir kısım Avrupalılar da keşfedilen yeni coğrafyanın zenginliklerini etik olmayan bir şekilde Avrupa'ya taşımıştır. Hareketlenen Avrupa insanının aksine, Doğu dünyası dolayısıyla Osmanlı toplumu bu dönemde çaresiz kalmıştır. Sorunu Padişah dâhil geniş bir kesim görmesine rağmen büyük bir imparatorluğun bünyesinde dönüşüm gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Bu olayın; teknik, sosyal, politik, siyasal, iktisadi, askeri alanlar başta olmak üzere pek çok boyutu bulunmaktadır.

Avrupa, süratli gelişmeler ile ekonomik buhrandan kurtulmuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etme konusunda önemli adımlar atılmıştır. Sanayi için gerekli şartların oluşması ile Avrupa bu alanda da önemli gelişmeler elde etmiştir. Ne var ki, tam da bu noktada Osmanlı Devleti üstün güç olma psikolojisi ile Kıta Avrupasında meydana gelen gelişmeleri takipten bir dönem uzak kalmıştır. Bu durum Avrupa'nın da arzu ettiği bir gelişmeydi. Çünkü kendine güveni gelen, sanayileşmeye başlayan Avrupa bu kez Osmanlı Devleti ile hesaplaşmak üzere harekete geçmiştir. Osmanlı tarihinin XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçekleştirdiği savaşlar bunu teyit etmektedir. “**Şark Meselesi**” veya diğer adı ile “**Doğu Sorunu**” esasen bu dönemde bir daha önem kazanmıştır¹⁷⁵. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda; Avrupalı emperyalist tasarımlar, Gayrimüslim tebaanın kalkışma ve isyanları, içeride oluşmaya başlayan reformist yaklaşım talepleri ile İslam toplumu arasında başlayan mezhepsel hareketlenmeler yüzleşmeye başlamıştır¹⁷⁶. Diğer taraftan Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda kendini toplanmaya çalışmıştır. Ancak bu süreç uzun bir süreyi ve planlı çalışmayı gerektirmekteydi. Batılı ülkeleri her alanda yakalamanın zorunlu olduğunun farkına varan devlet idarecileri kâfirliğe kadar suçlanabilmiştir. Bu nedenle de samimi olduklarını ifade edebilmek için padişaha siyasi vasiyet bırakmak durumunda kalmışlardır. Dönemin anlayışı ilerlemeye büyük engel teşkil etmekte, çözüm üretenler ise büyük suçlamalarla tasfiye edilmekteydi. Ali ve Fuad Paşaların çalışmaları ve vasiyetleri bu konuda dikkate değer bilgiler vermektedir.

¹⁷⁴ Graham .FULLER, **Yeni Türkiye Cumhuriyeti Yükselen Bölgesel Aktör**, Timaş Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2011, s.47

¹⁷⁵ Osman YALÇIN, **Türk Hava Harp Sanayi Tarihi 1913-2009**, Hv.Bsm.ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 2009, s.17

¹⁷⁶ FULLER, **a.g.e.**, s.56

Osmanlı Devleti sanayide geri kalmanın sonucunu bozulan sosyal yapıda da görmüştür. 1920 yılında “**Near East Relief**” isimli Amerikan Kızılhaç örgütü İstanbul’da bulunan gayrimüslim ve göçmenlere süt başta olmak üzere gıda yardımı yapmaktaydı. Bu yardımlarda Türkler son sırada yararlanan kesim olmakla birlikte örgütün hayırseverliğinden oldukça etkilenmişlerdir. İşi olmayan bir Türk kadına sorulan; “**Peki çocukların nasıl, sıhhatleri yerinde mi?**” sorusuna verilen cevabın, “**Allah ve Amerikan sütleri sayesinde iyiler.**” sözü düşündürücüdür¹⁷⁷.

Ülkelerin gelişebilmesinde; kendi vatandaşlarının yatırım yapması ve teşvik edilmesi önemli adımlardır. Bunun sağlanabilmesi için ise hukuki altyapının ülkelerin kendi imkan ve kaynaklarına öncelik veren bir yapıda olması önem arz etmektedir. Hukuki olarak teşvikler tanımlanmadığı veya yetersiz kaldığı durumlarda yatırımlar kaçmakta ve belirsizlikler gelişmeye mani olmaktadır. Bir ülkede hukukun o ülke vatandaşlarına destek vermemesi ve engelleyici olması sürece olumsuz tesir yapmaktadır. Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında benzeri durumlarla sıklıkla karşılaşmıştır. 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması, dışarıdan ürün alınmasının savaş koşulları ile uzayan savaş yılları nedeniyle zorlaşması sonucunda Osmanlı iç dinamiklerinin harekete geçtiği görülmektedir. Arşiv belgelerinde kısa zaman içinde birçok yerli şirketin kurulduğu anlaşılmaktadır. “**Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi**”, “**Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi**”, “**Altınyıldız Osmanlı Anonim Şirketi**” bu bağlamda kurulmuş şirketlerdendir¹⁷⁸. Cumhuriyet’in ilk yıllarında yerli girişimcilerin sanayi ve diğer yatırımlarda ihale almaları da hukuki sürecin yerli firmalar lehine düzeltilmesi ile hız kazanmıştır¹⁷⁹.

Osmanlı Devleti tarihi aynı zamanda bir savaşlar tarihi olarak da değerlendirilebilir. Savaşların olumsuz sonuçlarının telafisi ve toplum üzerinde meydana getirdiği etkilerin tamiri bazı zamanlar onlarca yılda çözümlenememiştir. 1800-1913 yılları arasında Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu’ya yönelen göç dalgaları ve toplumun karşılaştığı sorunlar bu sürecin önemli bir bölümünü oluşturur. Osmanlı Devleti, bir önceki savaşın yaralarını sararken genelde yeni bir savaşın tarafı olmak durumunda kalmıştır. Doğal olarak iç sorunlarını çözemeyen yönetim, Batıda yaşanan baş döndürücü gelişmeleri yeterince takip edip, gerekli çözümler üretmek ve tedbir almaktan uzak kalmıştır. Bir takım önyargılara ve dirençlere rağmen Osmanlı Devleti yönetimi, yukarıda belirtilen olumsuz gelişmelere rağmen devletin tarihe intikaline kadar önlemler almak için bir takım çalışmalar yapmayı sürdürmüştür. Osmanlı Devleti, dış güçler ve sermayedarlar ile merkezi olarak pazarlık ve uzlaşmacı bir süreç yaşadığından beklenenin aksine siyasi bağımsızlığını her zaman koruma başarısını göstermiştir¹⁸⁰. Bu durum büyük gayret ve mücadele sonucu sağlanabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Türk milletine dayatılmaya çalışılan sözde barış şartları ile İtilaf devletleri; ordusuz, silahsız, sanayiisi olmayan ve mandaterliği benimsemiş bir Osmanlı Devleti öngörmekteydi¹⁸¹. Siyasal anlamda bağımsızlığı korumanın İstiklal Savaşı’nı oluşturan şartlara

¹⁷⁷ ÇAVDAR, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla...’Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yay., İstanbul, 1971, s.134

¹⁷⁸ **BOA**, MV..Dosya Nu.:241, Gömlek Nu.:91 Tarih:11 L 1333; **BOA**, MV..Dosya Nu.:248, Gömlek Nu.:12 Tarih:21 Za 1335; **BOA**, MV..Dosya Nu.:248, Gömlek Nu.:69 Tarih:1 IrA 1336

¹⁷⁹ Osman YALÇIN, **Atatürk Yolu Dergisi**, “Mühürdarzade Nuri Bey’in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 44, Güz 2009, s.743-769

¹⁸⁰ PAMUK, **a.g.e.**, s.197

¹⁸¹ Osman YALÇIN, **Turkish Studies** “İstiklal Savaşı’nda Orduya Uçak Bağışlayan İşadamı: Erzurumlu Nafiz Bey’in Hayatı ve Çalışmaları” International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, s.1587

önemli katkısı olmuştur. İktisadi alanda yaşanan yarı bağımlı durumun devleti nasıl bir çıkmaza düşürdüğünü Mustafa Kemal Paşa; **“Bir devlet ki, tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir devlet ki, gümrükleri için resim muamelesi ve saire tanzimi hakkından men edilir, bir devlet ki, ecnebilere üzerinde hakkı-ı kazasını tatbikten mahrumdur, o devlete müstakil denemez...”**¹⁸² ifadesiyle değerlendirmiştir. Bir başka konuşmasında ise; **“yeni Türkiye devleti temellerini süngü ile değil, süngünün dahi dayandığı ekonomi ile kuracaktır...”** ifadelerini kullanmıştır¹⁸³. Karşılaşılan sıkıntıların bir sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında tatbik edilen birçok milli uygulamanın temelinde geçmişin acı hatıraları bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa askeri liderliğini siyasal liderliği ile birleştirerek ülkedeki işgalcileri atarken, devrimleri ile Batının dünyada ne yaptığı değil güçlü konumu ile ne olduğunu konumlandırmaya çalışmıştır¹⁸⁴. Mustafa Kemal Atatürk hemen her alanda devleti yeniden yapılandırırken ekonomiye büyük önem vermiştir. Yapmış olduğu inkılâp hareketleri ile bir kopukluktan ziyade ilk adımları önceki yüzyılda atılan adımların tamamlayıcısı olmuş ve tarihi bütünlüğün devamı sağlanmıştır¹⁸⁵.

Osmanlı Devleti siyasal alanda güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürmüş olmakla birlikte, Müslüman ve Gayri Müslim halkın uzun süre ekonomik sıkıntı içinde yaşadığı ve Sanayi inkılâbının dünyayı nasıl şekillendirdiği gerçeğinin anlaşılacağı görülmektedir. Bu gün olduğu gibi 200 yıl önce de üretimi sağlayan makinelerin dışarıdan alınması alışkanlığı bulunuyordu. Oysaki bu durum onarım, modifikasyon ve eğitim bakımından da yurt dışına bağımlılığa neden olmaktadır. Bir millet kendi tasarısını geliştirmeden, kendi standardizasyonunu oluşturmadan güç toplaması güçlü ithalat ile mümkün olmamaktadır.

1.11. Sonuç:

Avrupa'da toplumun XV. yüzyıldan itibaren yeniden şekillenmesi ve beklenmedik bir gelişme olarak XVIII. yüzyıldan itibaren kas gücünün yerini makine çağının alması insanlık tarihinde yeni bir dönemin başlamasına zemin oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ve genel anlamda Doğu dünyası, geleneksel yapısını bir bütün olarak modern gelişmelere mütevazi yeniden organize edememiş ve buhranlar giderek devletleri zayıf düşürmüştür. Doğu-Batı dünyası arasındaki dönüşümü anlayabilmek adına Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi olarak 5 yıl süresince Osmanlı'nın içinde yaşayan ve gözlemlerde bulunan, “Türk Mektupları” olarak yazan Ogier Ghislain de Busbeq'in izlenimleri önemlidir¹⁸⁶. Keza Alman Yüzbaşı Molke'nin 1834-1838 yılları arasında danışman olarak Osmanlı ordusunda edindiği izlenimleri de doğunun karşılaştığı güçlükleri gözlemlemek adına oldukça önemli bulgular içermektedir. Bu iki eserin incelemesinde ortaya çıkan gerçek, değişimi geçmişi ayağa kaldırma mücadelesi erenlerin ve çağı doğru algılamayan sistemlerin iflas edeceği gerçeğidir.

Sanayi devriminin hemen öncesinde Avrupa'da yaşanan gelişmelerin ve durumun sonucu olarak başlayan sanayi devrimi tüm dünyada tesirini kısa, orta ve uzun vadede göstermiştir. Günümüzde de sanayi devriminin etkilerinin bazı bölgelerde halen devam ettiğine

¹⁸² KARLUK, a.g.e., s. 195

¹⁸³ Ahmet MUMCU-Agah ÇUBUKÇU, *Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri*, Yük.Öğ.Krm.Yay.,Ankara,1987,s.68

¹⁸⁴ FULLER, a.g.e., s.48,68

¹⁸⁵ FULLER, a.g.e., s.49

¹⁸⁶ Ogier Ghislain de BUSBEQ,*Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, Çev.Derin Türk Ömer-Edt.:Emre YALÇIN), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2011,s.ix-xii

şahit olmaktayız. Gelişmiş sayılı ülkelerin bütün insanlığı temsil edemeyeceği başka bir ifade ile insanlığın sorunlarına çözüm üretemedikleri son yüzyılda yaşanan olaylarla tescillenmiştir. Türkler ise son bin yılda olumlu birçok gelişmeye katkı sağlamışlarsa da bu çalışmada anlatıldığı gibi yarışta geri kaldıkları tarihten günümüze yüzlerini dışarıya dönmelerine fırsatları olmamıştır. Medeniyetin yönlendiricisi olmadıkları kısa zamanın kaybettirdiklerini uzun yüzyıllar içinde henüz telafi etme şansları olmamıştır. İktisadi yetersizlikleri tamamlamak için tamamlanması gereken önemli adımlar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde havacılık endüstrisi alanında atılan adımların bu alana oldukça ilginç bir örnek olduğu değerlendirilmektedir¹⁸⁷.

Emperyalizmin hedefi haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, diğer imparatorluklara rağmen bir farkla tarihe intikal etmiştir. İmparatorluğun son 200 yılında sürdürülen yenileşme ve istemli batılılaşma hareketi, dünyadaki diğer örneklerine göre değişime zorlanmadan iradi değişimin mücadelesi olmuştur. Bütün olumsuzluklara rağmen Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal ederken, tarih yeni bir devletin doğuşuna tanıklık etmiştir. Anadolu'da başlayan değişim bir bakıma doğu dünyasına örnek teşkil etmeye devam etmektedir. Esasen bu değişim sancılı ve kırılmalı bir yapıda ilerlemektedir. Avrupa'da yaşanan değişimin yaklaşık 400 yıl sürdüğü, günümüz Avrupasının oluşabildiği düşünüldüğünde Doğu dünyasında yaşanan sürecin çok daha hızlı olduğu görülmektedir.

Anadolu'nun merkezde olduğu büyük bir coğrafi saha son bin yılda önemli kırılma noktaları yaşamıştır. Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal tarihlerini harita üzerinde kuruluşlarından tarihe intikal edilişlerine kadar olan dönemleri ellişer yıllık dönemlere ayrılarak incelenirse tarih okumalarında ilginç durumlar ile karşılaşmaktadır. Tarihin birçok döneminde kırılmalar yaşanmıştır. Ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafya kadar sert ve takip eden kırılmalar pek yaşanmamıştır. Haçlı Seferleri, Moğol İstilasası, Timur İstilasası, Emperyalizmin sanayii devrimi ile birleşerek dünyaya şekil verme mücadelesi ve burada belirtilmeyen birçok kırılmaya Türk milletinin batı kolunun bulunduğu bu coğrafya maruz kalmıştır. Bu durumun günümüze kadar yansımaları olumsuz olmuştur. Öyle algılanmıştır. Ancak bir diğer yaklaşım ise bu coğrafyanın insanı yıkımlara karşı direnç kazanmıştır. İstikbalde karşılaşılabilecek pek çok hastalığın tedavi yöntemleri konusunda deneyim kazanılmış, ecza dolapları ilaçlarla dolmaktadır. Bu bakımdan toplumsal hafızaya kazınan gerçekler ve içinde yaşanan büyük coğrafya gelecekte her zamankinden daha fazla umut vaat etmektedir. Fırsatlar doğru ve zamanında kullanılabilirse; İnsanlığın barış ve esenliği için Anadolu merkezli coğrafyanın yakın ve uzak gelecekte önemli roller oynayacağı değerlendirilmektedir.

¹⁸⁷ Osman YALÇIN, **Akademik Bakış**, "Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri", Cilt 3 Sayı 6 Yaz 2010,s.207-210

KAYNAKÇA**ARŞİV BELGELERİ**

- BOA**, A.MKT.UM..Dosya Nu.:449, Gömlek Nu.:15, Tarih:04 B 1277
BOA, BEO..Dosya Nu.:975, Gömlek Nu.:73090, Tarih:07 S 1315
BOA, BEO..Dosya Nu.:985, Gömlek Nu.:73806, Tarih:27 S 1315
BOA, BEO..Dosya Nu.:994, Gömlek Nu.:74516, Tarih:17 Ra 1315
BOA, C.HR..Dosya Nu.:162, Gömlek Nu.:8099, Tarih:09 Ra 1262
BOA, BEO..Dosya Nu.:1359, Gömlek Nu.:101914, Tarih:15 R 1317
BOA, BEO..Dosya Nu.:204, Gömlek Nu.:15231, Tarih:04 Za 1310
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:1237, Gömlek Nu.:18, Tarih:28 M 1326
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:1949, Gömlek Nu.:112 Tarih:18 L 1309
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:2169, Gömlek Nu.:80, Tarih:12 L 1316
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:2217, Gömlek Nu.:3 Tarih:20 S 1317
BOA, MV..Dosya Nu.:11, Gömlek Nu.:57 Tarih:23 S 1314
BOA, MV..Dosya Nu.:241, Gömlek Nu.:91 Tarih:11 L 1333
BOA, MV..Dosya Nu.:248, Gömlek Nu.:12 Tarih:21 Za 1335
BOA, MV..Dosya Nu.:248, Gömlek Nu.:69 Tarih:11rA 1336
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:703, Gömlek Nu.:48, Tarih: 8 S 1321
BOA, DH.MKT..Dosya Nu.:890, Gömlek Nu.:32 Tarih:10 B 1322
BOA, C.AS..Dosya Nu.:938, Gömlek Nu.:40673, Tarih:25 S 1260
BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:364, Gömlek Nu.:6, Tarih:22 Ca 1283
BOA, C.BH..Dosya Nu.:82, Gömlek Nu.:3914, Tarih:19 Za 1166
BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:436, Gömlek Nu.:56, Tarih:1 Ca 1277
BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:441, Gömlek Nu.:66, Tarih:28 Ca 1277
BOA, MKT.MHM.Dosya Nu.:442, Gömlek Nu.:7, Tarih:29 Ca 1277
BOA, MKT.MVL.Dosya Nu.:133, Gömlek Nu.:61, Tarih:03 R 1278

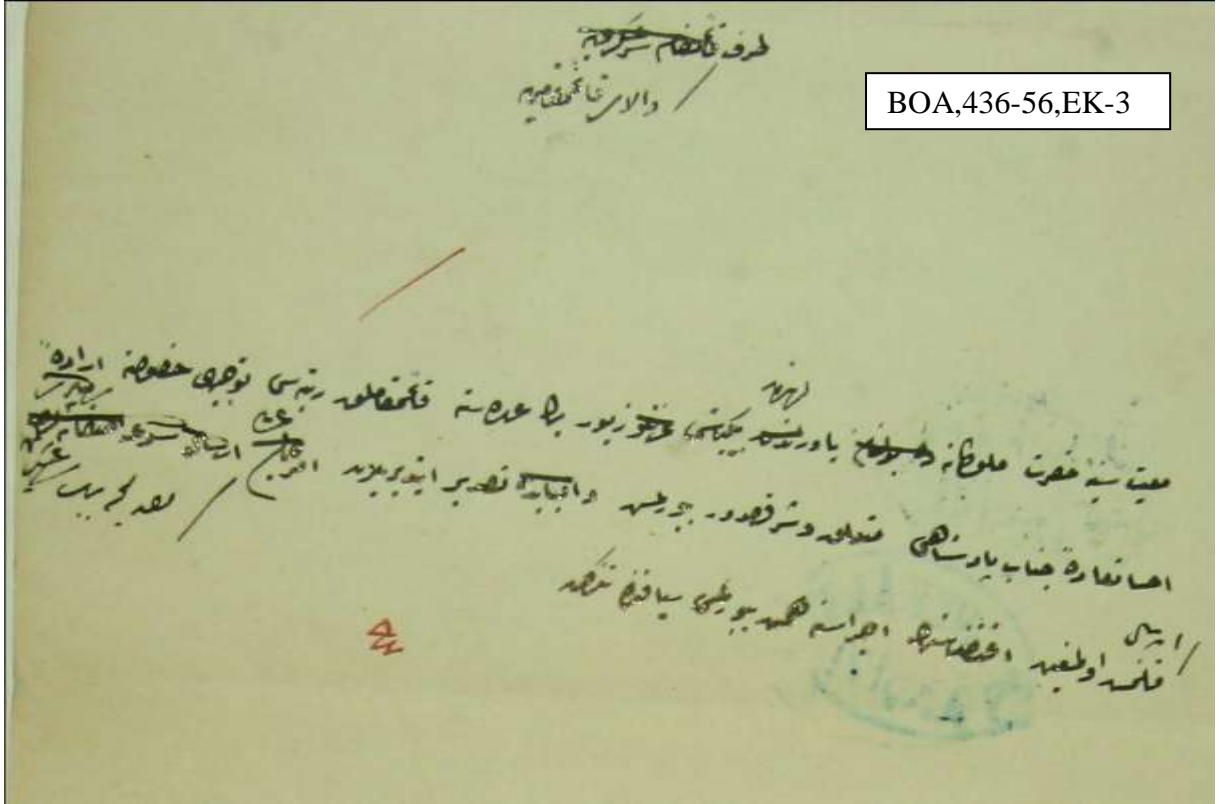
TELİF VE TETKİK ESERLER

- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1(1243-1453)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995
- AKTER Ahmet,- ERDOĞAN, Dilşen İnce, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Askeri Yardımı: Truman Doktrini ve Marshall Planı", **Onuncu Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri 20-22 Nisan 2005 İstanbul**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006

- ANDIÇ, Fuat-ANDIÇ, Süphan, **Sadrazam Ali Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi**, Eren Yay.,İstanbul,2000
- ARSLAN, Ali, Harp Akademileri 2012 KOMKARSU Ders Notları, İstanbul
- ATEŞ, Toktamış, **Siyasal Tarih**, Der Yay.,İstanbul, 1997
- BUSBEQ Ogier Ghislain de,**Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, Çev.Derin Türk Ömer-Edt.:Emre YALÇIN), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2011
- BOSTAN, İdris, “Orta Afrika’da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu(1893-1895)”, **Bellekten**, C.LIV, s.210, TTK, Ankara, Ağustos 1990
- BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, www. altiniçizdiklerim. com
- CAN, Bilmez Bülent, “Ortadoğu’nun Avrupa Merkezci Modern Standardizasyonunda Demiryollarının Rolü”, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi(1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000
- C.BLAÏSDELL, Donald (Çev.:Ali İhsan DALGIÇ), **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi”Düyunumumiye”**, Doğu-Batı Yayınları,İstanbul,1979
- ÇAYCI, Abdurrahman, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK, Ankara, 1995
- ÇAVDAR, Tevfik, **İktisat Kılavuzu**, Milliyet Yay.,1972
- ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökleri**, Köz Yay., İstanbul,1974
- ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla...’Vaziyet ve Manzara-i Umumiye’**, Milliyet Yay., İstanbul,1971
- DERVİŞOĞLU, Fatih M., Nuri Demirağ Türkiye’nin Havacılık Efsanesi, Ötüken Neş., İstanbul, 2007
- DEANE, Phyllis, **İlk Sanayi İnkılabı**, (Çev.Prof.Dr.Tevfik GÜRAN), TTK, Ankara, 2000
- DUBY, Georges (Çev.Mahmet Ali KILIÇBAY), **Ortaçağ İnsanları ve Kültürü**, İmge Yayınları, Ankara, 1990
- EĞİLMEZ, Mahfi,”[http://www.radikal.com.tr/haber.\(11/01/2007\)](http://www.radikal.com.tr/haber.(11/01/2007))
- Engin Deniz AKARLI (Çev. ve Haz.), **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, TTK Kütüphanesi, Kayıt No. 59808
- ERDEM,Tevfik, (Edt.), **Feodaliteden Küreselleşmeye temel Kavram ve Süreçler**, Lotus Yay., Ankara, 2006
- Fahir ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1980 C.I**, Türkiye İş Bankası, 9. Baskı, Ankara, 1993
- Fahir ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990 C.II:1980-1990**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1991
- FULLER, Graham, **Yeni Türkiye Cumhuriyeti Yükselen Bölgesel Aktör**, Timaş Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2011
- GRECARD, Fernand, **Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü**, (Çev.Orhan YÜKSEL) M.E.B. Yay., İstanbul, 1992
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Devşirme> (09.09.2012)

- IŞIK, Hüseyin, **Yabancı Gözüyle Türkler ve Türk Ordusu**, Gnkur.Bsm., Ankara, 1995
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, TTK, Ankara, 1995
- KARLUK, S.Rıdvan, **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**, 4. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 1996
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı ve Dünya**, Ufuk Kitapevi, İstanbul, 2000
- KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1999
- KEÇECİZADE İzzet Fuat, **Kaçırılan Fırsatlar 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler**, (Çev.:E.Alb.Rasim SÜERDEM) Genkur. ATASE Yay., Ankara, 1997
- KESİK, Muharrem, **At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş**, Timaş Yay., İstanbul, 2011
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 9. Baskı TTK, Ankara, 2004
- MOORE, Barrington, (Çev:TEKELİ,Şirin-ŞENEL,Alaeddin), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, 2. Baskı, İmge Yay., Ankara, 2003
- MOLKTE, Helmuth Von (Çev.:Hayrullah ÖRS), **Molkte'nin Türkiye Mektupları**, 3.Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999
- MUMCU, Ahmet-ÇUBUKÇU Agah, **Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri**, Yük.Öğ.Krm. Yay., Ankara, 1987
- PİRENNE, Henri (Çev.Şadan KARADENİZ), **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993
- PAMUK, Şevket **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yay., Ankara, 1984
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- PALMER, Alan, (Çev.: Belkıs Çorakçı DİŞBUDAK), **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Medya Holding
- ROSENBERG, Nathan -L.E.BİRDZELL, Jr., **Batı Nasıl Zengin Oldu**, Form Yay., İstanbul
- ORTAYLI, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008
- ORTAYLI, İlber., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu**, Timaş, İstanbul, 2008
- ORTAYLI, İlber, **Tarihimiz ve Biz**, Timaş, İstanbul, 2008
- SAKAOĞLU, Necdet, **Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı**, Oğlak Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2004

- SHAW, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Birinci Cilt Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808**,E Yay. Tarih Dizisi, İstanbul, 1994
- SEVİNÇ, Necdet, **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Okullar, Kiliseler, Yardım Kurumları**, 4. Baskı, Milenyum Yay., İstanbul, 2002, s.330-336
- ŞEKİP, Emir-T.G.DJUVARA, **Türkiye’yi Parçalamak İçin 100 Plan Haçlı Taassubu-Türkiye Düşmanlığı**, (Çev.:Yakup ÜSTÜN), Damla Yayınevi, İstanbul, 1979
- ŞIVGIN, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, AAM, 1989
- TİMUR, Taner, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Yay., 4.Baskı, Ankara, 2001
- TOKGÖZ, Erdiñç, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi(1914–2001)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2001
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi IV. Cilt, II. Kısım XVIII. Yüzyıl**, TTK, Ankara, 1995, s.570-576
- YALÇIN, Durmuş-AKBİYİK, Yaşar-AKBULUT, Dursun Ali-BALCIOĞLU, Mustafa-KÖSTÜKLÜ, Nuri-SÜSLÜ, Azmi-TURAN, Refik-ERARSLAN, Cezmi-TURAL, Mehmet Akif, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002
- YALÇIN, Osman, **Türk Hava Harp Sanayi Tarihi 1913-2009**, Hv.Bsm.ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 2009
- YALÇIN, Osman, **Turkish Studies** “İstiklal Savaşı’nda Orduya Uçak Bağışlayan İşadamı: Erzurumlu Nafiz Bey’in Hayatı ve Çalışmaları” International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011
- YALÇIN, Osman, **Atatürk Yolu Dergisi**, “Mühürdarzade Nuri Bey’in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,S.44, Güz 2009
- YALÇIN, Osman, **Akademik Bakış**, ”Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri”, Cilt 3 Sayı 6 Yaz 2010
- ZIYLAN, Aytakin, **Hedef Ulusal Teknoloji Yeteneğinin Yükseltilmesi Olmalıdır**, Ankara, 2000

BOA,436-56,EK-3